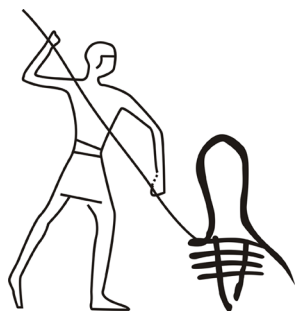

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХОДОЗНАВСТВО

THE ORIENTAL STUDIES

83

КИЇВ – 2019

Затверджено до друку Вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України 28.05.2019 (протокол № 3)

Головний редактор
Г. В. Вертієнко, канд. іст. наук

Редакційна колегія:

Дж. Бейнс (Оксфорд), д-р хаб., проф.; С. О. Біляєва, д-р іст. наук, проф.;
О. В. Богомолів, канд. філол. наук; О. Б. Бубенок, д-р іст. наук, проф.;
Є. В. Вдовченков (Ростов-на-Дону), канд. іст. наук;
О. Б. Головка, д-р іст. наук; А. Л. Зелінський, канд. іст. наук;
В. О. Кіктенко, д-р філос. наук, канд. іст. наук;
А. І. Колесніков (Санкт-Петербург), д-р іст. наук;
А. Т. Лукашевич (Варшава), д-р хаб., проф.;
О. С. Мавріна, канд. іст. наук; А. Нівинський (Варшава) д-р хаб., проф.;
І. В. Отрошенко, д-р іст. наук; Ю. Б. Полідович, канд. іст. наук;
Д. А. Радівілов, канд. іст. наук; К. Ю. Рахно (Опішня), д. і. н.;
В. С. Рибалкін, д-р філол. наук, проф.; М. О. Тарасенко, д-р іст. наук;
І. В. Туров, д-р іст. наук; О. О. Хамрай, д-р філол. наук

Склад редколегії затверджено Вченою радою
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України
28.02.2018

Літературний редактор Н. М. Овчарук
Коректор Я. Є. Ленго
Комп'ютерне макетування Я. Є. Ленго

Адреса редакції:
Україна, 01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України
к. 205, тел./факс 278-76-52

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №15900-4372 ПР від 08.10.2009

<http://skhodoznastvo.org.ua/>
skhodoznastvo@gmail.com

Видається з 1997 року

*Редакція не завжди поділяє позицію авторів.
При передруку посилання на "Сходознавство" обов'язкове*

ISSN 1682-671X

© Інститут сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019

UDC 94(38): 94(5)“301/285”

“CAPTURE” OF CILICIA BY SELEUCUS I: REVISION OF DATING

A. Zelinskyi

PhD (History)

Senior Fellow

Independent Researcher

z-al@ukr.net

The author of this paper is offering to reconsider a widespread dating of transition of Cilicia (the area in a south coast of the Asia Minor) from the son of Antigonos Monophtalmus: Demetrius Poliorcetes, who has conquered it in the beginning of 290-es years B.C.E., to the power of the ancestor of a dynasty of Seleucids: Seleucus I Nicator. In the modern historiography there is a statement according to which Seleucus Nicator had conquered Cilicia from Demetrius Poliorcetes in 295/294 year B.C.E. As of today, this idea is supported by G. Hölbl, J. Grainger, S. V. Smirnov, B. van Oppen de Ruiter, Th. Rose, I. Kralli and some other scholars. But this opinion, in absence of any documentary evidence, should be regarded as a historiographical myth. In my opinion, Cilicia, which was grasping by son of Antigonos Monophtalmus from his own brother-in-law Pleistarchus earlier (*Plut. Demetr.* 20, 31–32), had been included in Seleucid Empire during the Fifth War of the Diadochi (288–285 years B.C.E.); namely: sometime between the Demetrius's loss of Macedonia (288/287 year B.C.E.) and the beginning of his campaigns in Asia Minor (286/285 year B.C.E.). In favor of the given assumption the following arguments can be provided: 1) The first mention of Seleucus' acquiring Cilicia is dated to winter 286/285 years B.C.E. (*Plut. Demetr.* 47; *Georg. Sync. Chron.* ed. A. Mosshammer, 321, 329); 2) Alliance with potential opponents, Ptolemy and Lysimachus, on the eve of the Fifth War of the Diadochi (*Just. XVI.* 2; *Oros. III.* 23.53) testifies Seleucus intention to expand his own state, which could be achieved only by acquiring Cilicia; 3) Recognition of Seleucus rule over the aforementioned territory by Demetrius in the

© 2019 A. Zelinskyi; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

winter of 286/285 year B.C.E. (*Plut. Demetr.* 47), together with the passivity shown by the former during the war, testifies to that Poliorcetes earlier has voluntarily conceded Cilicia to Nicator.

Keywords: Cilicia, historiographical myth, Seleucus Nicator, Demetrius Poliorcetes, Fifth War of the Diadoch

А. Л. Зелінський

“ЗАХОПЛЕННЯ” КІЛІКІ СЕЛЕВКОМ І: ПЕРЕГЛЯД ДАТУВАННЯ¹

Якщо переглянути написані за останні півтора століття наукові дослідження, котрі тією чи іншою мірою пов’язані з історією діадохів Александра Великого, складається враження, що проблеми, заявленої в назві цієї статті, взагалі не існує. Справді, дослідники зазначеного періоду, починаючи від І. Дройзена і закінчуючи Дж. Грейнджером, С. В. Смирновим та Т. Роусом, одностайно стверджують, що Кілікія була відібрана Селевком І Нікатором у Деметрія Поліоркета у 295/294 році (тут і далі – до Р. Х.), пов’язуючи зазначену подію з активізацією Лісімаха та Птолемея І в малоазійському регіоні (див. нижче) [Droysen 1952, 380f, *Ant.* 178; Tarn 1913, 12; Beloch 1927, 216, 219; MacKay 1968, 79–80; Neriwinski 1981, 42; Buraselis 1982, 59; Will 1984a, 105; Mehl 1986, 272–275; Grainger 1990, 143–144; Grainger 2010, 64; Grainger 2011, 47; Grainger 2014, 90; Grainger 2017, 30; Lund 1992, 91; Cohen 1995, 369–370; Ma 1999, 33, *not.* 27; Hoelbl 2001, 23; Schuffert 2005, 320; Sayar 2007, 251; Смирнов 2013, 90; Champion 2014, 167; Van Oppen de Ruiters 2015, 464; Rose 2015, 201, 267, 276; Kralli 2017, 112, *not.* 80]². Проте при більш уважному погляді на зазначене твердження на дослідників чекає несподіванка. Як виявляється,

¹ В основі цього дослідження лежать матеріали моєї доповіді “Час і обставини захоплення Кілікії Селевком І: новий погляд на проблему”, зробленої на елліністичній секції IV Міжнародної наукової конференції “Актуальні проблеми історії стародавнього світу” (Київ, 16–17 травня 2013 року). Я дуже вдячний д. і. н. О. Л. Габелку (Москва) і к. і. н. К. Ю. Нефедову (Харків) за цікаві міркування, висловлені під час обговорення цієї доповіді. При цьому вони жодним чином не несуть відповідальності за висновки, зроблені мною на цих сторінках.

² А. С. Шофман і В. Хусс зазначений епізод взагалі залишили поза увагою [Шофман 1984, 122–123; Huss 2001, 204–205].

не існує жодного історичного джерела, здатного, бодай опосередковано, підтвердити вищенаведене датування інкорпорації Кілікії до складу держави Селевкідів. Навіть Плутарх, чий “Життєпис Деметрія” є основним нашим джерелом з історії діадохів у 290-ті роки, говорячи про спільну військову кампанію Птолемея і Лісімаха проти Поліоркета, датовану 295/294 роком, ані словом не згадує про участь у ній Селевка (*Plut. Demetr.* 35, 38). По суті, усі сучасні докази на користь зазначеної гіпотези зводяться до умоглядного міркування, висловленого ще І. Дройзенем, котрий з не притаманною йому легковажністю пише таке: “Dies wird zwar bei Plutarch Demetr. 35 nicht mit gesagt, ja Pausanias (I 6, 8) sagt das Entgegengesetzte; es ergibt sich aber aus dem weiteren Gang der Begebenheiten vollkommen klar” [Droysen 1952, 380f, *Anm.* 178].

Задля переконання в безпідставності твердження німецького дослідника варто розглянути історію Кілікії на фоні подій, що охоплюють перші два десятиліття після битви при Іпсі (301–281 роки). Внаслідок поразки і загибелі наймогутнішого з діадохів, Антігона Монофталма, у битві, що відбулася у Великій Фригії влітку 301 року (*SIG*, 374; *Diod.* XIX. 55; XXI. 1; *App. Syr.* 55; *Paus.* I. VI. 7; *Arr. Anab.* VII. 18. 5; *Plut. Pyrrh.* 4; *Plut. Demetr.* 29–31; *Luc. Macrob.* 11; *Just.* XV. 4; *Euseb. Chron.* ed. A. Schoene, I, 247c-d; *Liban. Or.* XI. 83–84; *Oros.* III. XXIII. 47–48; *Georg. Sync. Chron.* ed. A. Mosshammer, 320)³, володіння останнього були розділені між переможцями. Селевку мали відійти Північна Месопотамія, Східна Мала Азія та вся Сирія з Фінікією і Палестиною включно (*Polyb.* V, 67; XXVIII, 20; *Diod.* XXI, 1; *App. Syr.* 55; *Plut. Demetr.* 48) [Niese 1893, 351–352; Bevan 1927, 35; Бенгтсон 1982, 75; Gehrke 1990, 41; Lund 1992, 80; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 14;

³ У цій битві проти Антігона виступили: володар Фракії, Лісімах, Селевк Нікатор, під чийм контролем перебувала більша частина східних областей колишньої держави Александра, і Плейстарх, котрий командував невеликим військовим контингентом, надісланим його братом – правителем Македонії Кассандром. Детальніше див.: [Niese 1893, 351; Bar-Kochva 1976, 106–110; Buraselis 1982, 19; Will 1984b, 60; Lund 1992, 77–79; Billows 1997, 183–185; Billows 1989, 189–191; Gregory 1995, 19; Huss 2001, 198–199; Schuffert 2005, 309–311, 313, *Anm.* 1751; Grainger 2010, 34; Grainger 2014, 77–81, 220, *not.* 17–18; Смирнов 2013, 82–84; Champion 2014, 158–161; Зелінський 2014, 83–91].

Huss 2001, 199; Schuffert 2005, 311; Grainger 2010, 34–35; Смирнов 2013, 86–87]. Лісімах мав стати володарем усіх інших малоазійських областей на північ від Тавру (див., н-д: [Lund 1992, 80–84, 226, *not.* 1–8; 227, *not.* 12–13])⁴. За Кассандром було затверджене право на відновлення македонської гегемонії в материковій Греції [Lund 1992, 80; Huss 2001, 199–200]. Брат же останнього, Плейстарх, дістав у своє володіння Кілікію (*Plut. Demetr.* 31)⁵.

Проте ідилічну картину справедливого розподілу військової здобичі порушували дві постаті. Першою був єгипетський цар Птолемей I Сотер, котрий на підставі опосередкованої участі у війні проти Антігона [Зелінський 2014, 83–91] заволодів Південною Сирією та Палестиною (тобто т. зв. Койлесирією⁶) і певною частиною Фінікії (*Polyb.* V. 67; *Diod.* XX. 113, XXI. 1; *Paus.* I. VI. 8; також див.: [Бенгтсон 1982, 49; Will 1984b, 60; Winnicki 1989, 38; Grainger 1991, 46–47; Grainger 2010, 34; Hoelbl 2001, 22; Huss 2001, 198, 200])⁷; другою – син загиблого діадوخа Деметрій Поліоркет, під чийм контролем залишалися Киклади, Кіпр, фінікійські Тир і Сидон, а також низка міст на заході Малої Азії і на території балканської Греції (*Plut. Demetr.* 32–33; *Georg. Sync. Chron.* ed. A. Mosshammer, 320; пор.: [Winnicki 1989, 38; Grainger 1991, 46–48; Grainger 2010, 33–34, 42–43; Lund 1992, 84–85; Hoelbl 2001, 22; Huss 2001, 198]). Ця обставина у сукупності з антипатією, яку Лісімах, імовірно, відчував до Деметрія, а Селевк – до самого Лісімаха (*Phylarch* FGH, 81. f12; *Plut. Demetr.* 20, 25, 27, 51; *Plut. Praecept.* 31; *Athen.* VI. 261b, XIV. 614e–615a; пор.: [Lund 1992, 85; 227, *not.* 17; Смирнов 2013, 94–95]), значною мірою й обумовила подальший перебіг подій.

⁴ Інший варіант розподілу малоазійських володінь Монофталма, який нещодавно підтримав В. Хусс [Huss 2001, 199], видається мені недостатньо аргументованим.

⁵ Схоже на те, що у володінні Плейстарха певний час також була Карія (див.: [Billows 1989, 173–205; Gregory 1995, 20–28; Cohen 1995, 261–263]).

⁶ Щодо зазначеного географічного терміна див.: [Bosworth 1974, 49–50; Winnicki 1989, 6–7; Grainger 2010, 20].

⁷ Виняток становили лише фінікійські міста Тир і Сидон, котрі так і залишилися під владою Деметрія (див.: вище).

Протягом 300–299/298 років відбулося формування нових ворожих коаліцій. До першої з них увійшли Птолемей, Лісімах і, ймовірно, Кассандр (*Plut. Demetr.* 31; *Memn. FGH*, 434. f4. 9; *Just.* XV. 4; *Oros.* III, 23. 48–49; *Georg. Sync. Chron.* ed. A. Mosshammer, 320; а також: [Beloch 1927, 214; Бенгтсон 1982, 55–56; Шофман 1984, 118–119; Will 1984a, 103; Hammond, Walbank 1988, 205; Lund 1992, 88; Ogden 1999, 59, 65, *not.* 71, 77; Huss 2001, 200; Braund 2005, 32; Schuffert 2005, 316–318; Grainger 2010, 53, 55; Carney 2013, 20, 25–26]), до другої – Селевк і Деметрій (*OGIS*, 10; *Marm. Par. FGH*, 239. fB27; *Nepos*, XXI. 3; *Plut. Demetr.* 31–33; *Oros.* III. 23. 48–49; пор.: [Beloch 1927, 214–216, 219; Bevan 1927, 36; Бенгтсон 1982, 78–79, 104; Шофман 1984, 118–120; Will 1984a, 104; Hammond, Walbank 1988, 205–206; Gehrke 1990, 41; Lund 1992, 88–91; Huss 2001, 201; Bosworth 2002, 261–267; Braund 2005, 32; Schuffert 2005, 316–318, 320; Grainger 2010, 53–55, 63–64; Grainger 2011, 46; Kosmetatou 2010, 226–227])⁸. Причому нові політичні альянси були скріплені низкою династичних шлюбів. Зокрема, одну з дочок Птолемея, Арсиною, було видано заміж за Лісімаха, а іншу, Лісандру, за одного з Кассандрових синів, Александра (див. бібліографію вище). У свою чергу, Деметрій Поліоркет видав власну дочку, Стратоніку, за пристарілого Селевка (див. бібліографію вище).

⁸ На відміну від С. В. Смирнова, я б не став переоцінювати значення мирної угоди, укладеної у 298 році між Птолемеєм і Деметрієм за посередництвом Селевка (*Plut. Demetr.* 32, 46; *Plut. Pyrrh.* 4; також див.: [Seibert 1970, 349; Bagnall 1976, 204–205; Buraselis 1982, 95; Шофман 1984, 120; Will 1984a, 106; Gehrke 1990, 41; Dreyer 2000, 62–63; Hoelbl 2001, 23; Huss 2001, 201–202; Mueller 2009, 23; Grainger 2011, 46; пор.: Lund 1992, 91, 228, *not.* 34; Смирнов 2013, 89]). З огляду на те, що Деметрій в односторонньому порядку надав Птолемеєві в заручники свого родича, епірського царя Пірра (*Plut. Pyrrh.* 4), а син Лага лише обмежився обіцянням видати в майбутньому за Поліоркета свою дочку Птолемаїду (*Plut. Demetr.* 32, 46; також див.: [Bevan 1927, 54; Segre 1934, 258; Seibert 1970, 349; Bagnall 1976, 203, 204, *not.* 36; Бенгтсон 1982, 90; Buraselis 1982, 95, 99–100; Шофман 1984, 120; Hazzard 1987, 149; Ogden 1999, 106, *not.* 30, 176; Huss 2001, 201, 210, *Anm.* 172; Смирнов 2013, 89; Carney 2013, 20, 25–26]), у цьому разі йшлося не про укладення взаємовигідного військового союзу (див.: [Смирнов 2013, 89–90]), а саме про мирну угоду з наданням певних гарантій з боку однієї зі сторін.

Зрештою, саме син Монофталма й зважився першим скористатися зі змін у загальній розстановці сил. У 299/298 році Поліоркет, відчуваючи підтримку з боку могутнього Селевка, відібрав у Плейстарха Кілікію (*Plut. Demetr.* 20; 31–32; пор.: [Schuffert 2005, 316–318; Смирнов 2013, 89])⁹. Проте незабаром зазначена область стала яблуком розбрату між цими двома діадонами. Після того як Селевк спробував змусити свого новоявленого тестя продати йому сусідню Кілікію¹⁰ або ж поступитися Тіром і Сидоном, Деметрій, відверто обурюючись користолюбністю, виявленою його союзником і родичем, посилив свої залоги в зазначених областях і вирушив до Європи, де нещодавня смерть Кассандра (*Plut. Demetr.* 36; *Phlegon. FGH*, 257a. f3; *Paus.* IX. VII. 2; *Diog. Laert.* V. 78; *P. Trog. Prol.* XV; *Just.* XV. 4, XVI. 1; *Euseb. Chron.* Ed. A. Schoene, I. 231, 241, 245; *Hier. Chron.* 1719; *Oros.* III. 23. 49)¹¹ обіцяла йому нові територіальні надбання. І справді, протягом 296–294 років синові Антігона вдалося заволодіти Афінами (*Plut. Demetr.* 33–34; а також: [Shear 1978, 73; Will 1984a, 107; Hammond, Walbank 1988, 212, 232; Lund 1992, 93; Habicht 1992, 68–69; Хабиخت 1999, 89–90; Dreyer 1996, 64; Hoelbl 2001, 23–24; Huss 2001, 203–204; Bosworth 2002, 263; Schuffert 2005, 319; Paschidis 2008, 128; Grainger 2011, 47]) і здобути корону Македонії (*Diod.* XXI. 7. 1; *Plut. Demetr.* 36; *Plut. Ant.* 92(5); *Plut. Pyrrh.* 7; *Paus.* I. X. 1; XXXVI. 6; IX. VII. 3; *P. Trog. Prol.* XVI; *Just.* XVI. 1. 5–18; пор.: *Oros.* III. 23. 51–52; *Euseb. Chron.* Ed. A. Schoene, I. 231, 233, 241, 245; *Hier. Chron.* 1723; *Georg. Sync. Chron.* ed. A. Mosshammer, 320; пор.: [Beloch 1927, 223; Scherling 1927, 2501; Bagnall 1976, 205; Hammond, Walbank 1988, 217–218; Gehrke 1990, 41; Lund 1992, 95; Huss 2001, 206; Schuffert 2005, 321; Dmitriev 2007, 141; Carney 2013, 20, 25–26]). Проте задля реалізації своїх європейських задумів

⁹ Я поділяю *communis opinio*, згідно з якою саме під час цієї акції відбулася зустріч Деметрія і Лісімаха поблизу від кілікійських Сол (*Plut. Demetr.* 20; пор.: [Bosworth 2002, 265–266]). Стосовно більш пізнього датування зазначеної події див.: [Bosworth 2002, 266].

¹⁰ Стосовно межування Кілікії з тодішніми володіннями Селевка див., н-д: [Huss 2001, 202, *Ann.* 97; Смирнов 2013, 89].

¹¹ Правитель Македонії помер навесні 297 року (див., н-д: [Will 1984a, 104, 107; Hammond, Walbank 1988, 208, 210; Huss 2001, 206]).

Поліоркет був змушений пожертвувати більшістю азійських володінь. Так, Птолемей і Лісімах, скориставшись відсутністю Деметрія в регіоні, скоординовано напали на області, підконтрольні останньому. У результаті протягом 295/294 року Син Лага оволодів Кіпром (*Plut. Demetr.* 35, 38; *Paus.* I. VI. 8) [Bevan 1927, 37; Бенгтсон 1982, 50, 105; Bagnall 1980, 246; Hoelbl 2001, 23; Huss 2001, 204–205; Schuffert 2005, 320; Grainger 2010, 64; Grainger 2011, 47; Смирнов 2013, 90], а можливо, також Тіром і Сидоном (див.: [Merker 1974, 119–126; Bagnall 1976, 11; Bagnall 1980, 246; Hammond, Walbank 1988, 214; Hoelbl 2001, 23; Huss 2001, 205; Lorber 2012, 33, 36–38, 40; Rose 2015, 267, 276; пор.: Seibert 1970, 337; Buraselis 1982, 88; Mastrocinque 1993, 34; Schuffert 2005, 320, *Anm.* 1791])¹², а його північний союзник захопив низку міст на заході Малої Азії, котрі навіть після битви при Іпсі зберегли вірність Деметрію (*Plut. Demetr.* 35; *Front.* III. 3. 7; *Polyaen.* V. XIX; SIG, 368) [Beloch 1927, 216, 219; Buraselis 1982, 34, 59; Lund 1992, 91–93, 229, *not.* 39–40; Billows 1989, 193; Cohen 1995, 177–189; Schuffert 2005, 320]. Селевк же, судячи зі свідчень наших джерел, не лише не брав участь у малоазійських подіях (див. вище), а й зробив певний заспокійливий жест на адресу Деметрія, чия вагомість значно зросла внаслідок оволодіння Македонією. Саме так, на мою думку, у нашому контексті слід інтерпретувати загальновідоме розлучення Нікатора зі Стратонією з подальшим одруженням останньої із сином і співправителем сирійського царя, майбутнім Антіохом I (*Val. Max.* V. 7e. 1; *App.* Syr. 59–62; *Plut. Demetr.* 38; *Lucian.* De dea Syr. 18; пор.: *Suda*, epsilon 2896, sigma 202). У такий спосіб літній цар забезпечив дочці Деметрія

¹² Також існує інша точка зору, згідно з якою зазначені фінікійські міста увійшли до складу імперії Птолемеїв лише у 288–287 роках під час V війни діадохів (див. нижче) (пор.: [Seibert 1970, 337; Shear 1978, 72–73; Will 1984a, 108; Grainger 1991, 48–49; Grainger 2010, 65–66; Grainger 2011, 49; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 34; Braund 2005, 32; Смирнов 2013, 91 *прим.* 85]). В усякому разі, ця подія відбулася не пізніше 286 року, оскільки якби у 286/285-му році Тір і Сидон перебували під владою Деметрія, то, як слушно зазначив Дж. Грейнджер, скоріше за все, вони б потрапили до рук Селевка, котрий на той момент утримував сина Антігона в почесному ув’язненні (*Plut. Demetr.* 50–52; *P. Trog. Prol.* XVI; *Just.* XVI. 2; також див.: [Grainger 1991, 48–49]).

майбутнє тривале царювання і, відповідно, збереження провідного статусу в селевкідській державі на випадок своєї смерті [Sherwin-White, Kuhrt 1993, 24; Ogden 1999, 121–123, 160 not. 20–30; Mastrocinqe 2005, 177; Смирнов 2009, 159–168; Смирнов 2013, 63–64, 89, 118–128]¹³.

Наступною визначною подією зазначеного періоду стала V війна діадохів (288–286/285 роки¹⁴), спровокована все тим же Деетрієм. На початку 288 року цей невгамовний авантюрист зібрав значні сили задля того, щоб вдертися до Малої Азії з метою повернути собі батькові володіння. У відповідь на це проти нього була створена коаліція у складі Птолемея, Лісімаха і Селевка, до якої примкнув епірський цар Пір (*Just.* XVI. 2; *Oros.* III. 23. 53; також див. прим. 14). Союзники не стали чекати нападу з боку сина Монофталма, а самі нанесли превентивний удар. У результаті протягом 288–287 років Лісімах і Пірр витіснили Деетрія з Македонії (*Plut.* Demetr. 44; *Plut.* Pyrrh. 11–14; *Paus.* I. X. 2; *P. Trog. Prol.* XVI; *Just.* XVI. 2; *Oros.* III. 23. 55; *Euseb. Chron.* Ed. A. Schoene, I. 233. 241. 245), а Птолемеї відібрав у сина Антігона Киклади і допоміг звільнитися з-під панування останнього Афінам (SIG, 367; SEG. 49. 113; *Plut.* Demetr. 44; також див.: [Bevan 1927, 37–38; Merker 1970, 142–143; Бенгтсон 1982, 50; Bagnall 1976, 137–138; Bagnall 1980, 246–247; Shear 1978, 72–73, 78; Will 1984a, 108; Hammond, Walbank 1988, 228; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 34; Hoelbl 2001, 24; Huss 2001, 207–208, 211–212; Braund 2005, 32; Hauben 2004, 38, Not. 66; Schuffert 2005, 332–333; Paschidis 2008, 137–138; Grainger 2010, 66; Rose 2015, 311–312, 318–320]). Після цього Деетрій із залишками своїх військ висадився на південному заході Малої Азії, маючи на меті відібрати в Лісімаха Карію і Лідію (*Plut.* Demetr. 46). Проте й тут синові Антігона не пощастило. Внаслідок успішних дій Лісімахового сина

¹³ Стосовно інших аспектів, пов'язаних із зазначеним заходом Селевка (див., н-д: [Ogden 1999, 121–123, 160, not. 20–30; Смирнов 2013, 107–108, 119–122]).

¹⁴ Про хід цієї війни див.: [Will 1984a, 108–109; Mehl 1986, 275–282; Hammond, Walbank 1988, 227–228; Grainger 1990, 167–172; Grainger 2010, 66; Lund 1992, 98–104; Huss 2001, 207–211; Schuffert 2005, 331–335; Смирнов 2013, 90–94].

Агатокла, у сукупності з низкою несприятливих обставин, Поліоркет був змушений зимою 286/285 року відступити до Кілікії, котра на той момент вже належала Селевкові (*Plut. Demetr.* 46–47; *Georg. Sync. Chron.* ed. A. Mosshammer, 321, 329) [Will 1984a, 108; Gehrke 1990, 42; Lund 1992, 103, 185–186, 193, 232, *not.* 81; Walbank 1993, 58; Wheatley 1997, 20–21, 23; Huss 2001, 211; Braund 2005, 33; Schuffert 2005, 333; Carney 2013, 42; Смирнов 2013, 91–93, 97]. Вибачившись за вторгнення в чужі володіння, Деметрій звернувся до Нікатора з проханням про притулок для себе й залишків свого війська (*Plut. Demetr.* 47). Коли ж Селевк під впливом своїх радників вирішив нейтралізувати незручного родича, той спробував чинити опір, але зрештою був змушений здатися на милість переможця (*Plut. Demetr.* 48–50). Протягом кількох років Деметрій перебував у почесному ув’язненні при дворі Нікатора і, врешті, помер, підірвавши своє здоров’я постійними пиятками і розпустою (*Plut. Demetr.* 50–52; *P. Trog. Prol.* XVI; *Just.* XVI. 2; також див. прим. 12).

Отже, наведені вище факти свідчать лише про те, що Кілікія потрапила до рук Селевка в період між 297-м і 286 роками. Тепер залишилося визначити, за яких саме обставин Нікатор міг заволодіти зазначеною областю. Окрім вищезгаданого загальноприйнятого датування, котре я відкидаю з огляду на його цілковиту безпідставність (див. вище), існує ще два варіанти розв’язання цієї проблеми. Так, австралійський дослідник А. Б. Босуорт нещодавно припустив, що Селевк міг заволодіти Кілікією одразу після розриву з Деметрієм, тобто у 297/296 році [Bosworth 2002, 266–267]. Значно раніше, на початку минулого століття, англієць Е. Бівен запропонував віднести інкорпорацію Кілікії до володінь Нікатора на перший етап V війни діадохів [Bevan 1902, 65]. При цьому варто підкреслити, що й обидва останні припущення також не були підкріплені будь-якою серйозною аргументацією.

Ще до ознайомлення з точкою зору англійського дослідника я також прийшов до висновку, згідно з яким зазначена малоазійська область перейшла до Селевка саме в ході V війни діадохів, а точніше, у 287/286 році. На мій погляд, існує низка аргументів, що свідчать на користь саме такого стану речей. Передусім

зазначений проміжок часу є найближчим до найранішої згадки про належність Кілікії Селевку, котра, як ми бачили, припадає на 286/285 рік (див. вище)¹⁵.

Крім того, слід мати на увазі, що, згідно зі свідченнями античних авторів, Нікатор був одним з організаторів антидеметрійської коаліції, сформованої напередодні V війни діадохів (див. вище). На мій погляд, зазначене об'єднання Селевка з його потенційними противниками, Птолемеєм і Лісімахом (див. вище), проти Поліоркета могло мати сенс лише за умови наявності потенційної можливості для територіальних надбань, які Нікатор міг би здійснити в ході цієї війни. З огляду на те, що внаслідок війни Македонія була розділена між Лісімахом і Пірром (див. вище), а Киклади опинилися під контролем Птолемея (див. вище)¹⁶, єдиним таким надбанням у цих умовах могла стати лише Кілікія – останнє малоазійське володіння Деметрія, котре до того ж межувало з державою Селевка (див. прим. 10)¹⁷.

¹⁵ У проміжок часу між початком V війни діадохів (див. вище) і смертю Селевка (серпень/вересень 281 року) (див., н-д: [Heinen 1972, 50–53; Will 1984a, 113; Шофман 1984, 133; Hammond, Walbank 1988, 243–245; Gehrke 1990, 43; Lund 1992, 206; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 22; Huss 2001, 257–258; Schuffert 2005, 338–339] цілком коректно вкладаються відомі нам заходи сирійського царя, пов'язані з Кілікією. Йдеться про заснування Селевкії-на-Калікадні (а можливо, й про перейменування Тарса на Антіохію-на-Кідні та Магарса – на Антіохію-на-Пірамі) і фінансування ремонту храму Зевса Ольбійського (*Amm. Marc.* XIV. VIII. 1–2) (також див.: [MacKay 1968, 79–80, 128, not. 18–21; Cohen 1995, 358–362, 369–371]).

¹⁶ Навіть якщо Тір і Сидон у 288 році ще перебували під владою Деметрія (див. прим. 12), то Селевк, не маючи реальних можливостей для ведення морської облоги цих міст (див. прим. 17), був би змушений погодитися на їхній перехід до рук Птолемея.

¹⁷ Звичайно, ще залишалася низка міст балканської Греції, котрі перебували під контролем Деметрієвого сина Антігона (*Plut.* Demetr. 51, 53; також див. прим. 14), проте Нікатор, звісна річ, не міг розглядати їх як потенційну військову здобич з огляду на їхню географічну віддаленість і відсутність у розпорядженні самого Селевка достатньо потужного військово-морського флоту [Heinen 1972, 44; Lund 1992, 203–204, 258f, not. 57; пор.: Grainger 2010, 86].

І, нарешті, на особливу увагу заслуговує свідчення Плутарха про багатослівні вибачення, котрі зимою 286/285 року син Антігона приносив Нікаторові за своє вимушене перебування на території Кілікії (*Plut. Demetr.* 47; також див. вище). З моєї точки зору, така не характерна для Поліоркета манера поведінки¹⁸ вказує на те, що зазначена область змінила володаря за згодою останнього. Відповідна ж ситуація аж ніяк не могла статися протягом 90-х років III століття (див. вище), коли син Антігона зухвало заявляв Селевкові, що навіть тисяча поразок, подібних Іпсу, не спонукають його купувати спорідненість останнього ціною власних володінь (*Plut. Demetr.* 32–33). Після того ж, як Поліоркет у 288/287 році втратив Македонію (див. вище), він, цілком імовірно, міг поступитися Кілікією на користь Селевка в обмін на нейтралітет останнього, а можливо, й на грошову компенсацію, котру він використав для набору найманого війська, з яким згодом вирушив до Малої Азії (*Plut. Demetr.* 46–47)¹⁹. На користь зазначеного припущення також свідчить той факт, що Селевк після утворення коаліції, по суті, залишався стороннім спостерігачем до того моменту, аж поки Деметрій не перетворився на безпосередню загрозу його володінням (див. вище). Тобто Нікатор зрештою зробив те, що, по суті, мав би зробити ще до утворення антидеметрійвського альянсу: не став втручатися в боротьбу своїх потенційних ворогів проти свого ж безпокійного родича. Причиною зазначеної зміни в політиці сирійського царя, на мою думку, могло стати досягнення ним мети, поставленої на момент укладення військового союзу з Птолемеєм і Лісімахом. Зазначеною ж метою, як було сказано вище, могло бути лише здобуття Кілікії.

Отже, викладені вище міркування, на мій погляд, можуть служити достатньою підставою для відмови від загальноприйнятого датування першої інкорпорації Кілікії до складу держави

¹⁸ Досить повне уявлення про характер Деметрія Поліоркета можна дістати, ознайомившись з біографією останнього, написаною Плутархом (*Plut. Demetr.*).

¹⁹ Цілком імовірно, що Селевк міг погодитися на виплату грошової компенсації Деметрію, не бажаючи витратити сили на здобуття досить важкодоступної області, у містах якої, без жодного сумніву, розмішувалися військові залоги сина Монофталма.

Селевкідів²⁰ 295/294 роком і перенесення цієї події на проміжок часу між втратою Деметрієм Поліоркетом Македонії (288/287 рік) і початком малоазійської кампанії останнього (286/285 рік).

СКОРОЧЕННЯ

AS – Ancient Society.

CA – Classical Antiquity.

CAH – The Cambridge Ancient History.

FGH – Die Fragmente der griechischen Historiker.

OGIS – Orientis Graecae inscriptiones Selectae.

SEG – Supplementum Epigraphicum Graecorum.

SIG – Sylloge inscriptionum Graecarum.

ЛІТЕРАТУРА

Бенгтсон Г. **Правители эпохи эллинизма** / Пер. с нем. Москва, 1982.

Зелінський А. Л. Птолемей I Сотер як учасник IV війни Діадохів: боягузтво, підступність чи обачність // **Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Збірник наукових статей** / За ред. М. О. Тарасенка. Київ, 2014.

Смирнов С. В. **Государство Селевка I (политика, экономика, общество)**. Москва, 2013.

Смирнов С. В. Первый опыт соправительства в государстве Селевкидов // **Вестник древней истории**. 2009. № 4.

Хабихт Х. **Афины. История города в Эллинистическую эпоху** / Пер. с нем. Москва, 1999.

Шофман А. С. **Распад империи Александра Македонского**. Казань, 1984.

Bagnall R. Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C. // **American Journal of Philology**. 1980. № 2.

Bagnall R. **The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt**. Leiden, 1976.

Bagnall R. Archagathos Son of Agathocles, Epistates of Libya // **Philologus**. 1976. № 2.

²⁰ Стосовно історії перебування Кілікії у складі держави Селевкідів див., н-д: [Grainger 2010, 122, 124, 126, 129, 132, 156–157, 160, 162, 164–165, 168, 178, 266, 269, 338, 340, 343, 345; а також: Huss 2010, 270].

Bar-Kochva B. The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns. Cambridge, 1976.

Beloch K. J. Griechische Geschichte: in IV Bd. Bd. IV. T. 2. Berlin – Leipzig, 1927.

Bevan E. The House of Ptolemy. London, 1927.

Bevan E. The House of Seleucus: in 2 v. Vol. 1. London, 1902.

Billows R. Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia // *CA.* 1989. № 2.

Billows R. Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State. (Ed. 2). Berkeley – Los Angeles, 1997.

Bosworth A. B. The Government of Syria under Alexander the Great // *The Classical Quarterly.* 1974. № 1.

Bosworth A. B. The Legacy of Alexander. Politics, Warfare, and Propaganda under the Successors. Oxford, 2002.

Braund D. After Alexander: the Emergence of the Hellenistic World, 323–281 // *A Companion to the Hellenistic World* / Ed. A. Erskine. Malden (MA) – Oxford, 2005.

Buraselis K. Das hellenistische Makedonien und die Aegaeis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Aegaeischen Meer und in Westkleinasien. Muenchen, 1982.

Carney E. D. Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity). Oxford, 2013.

Champion J. Antigonos the One-Eyed: Greatest of the Successors. Barnsley, 2014.

Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1995.

Dmitriev S. The Last Marriage and the Death of Lysimachus // *Greek, Roman and Byzantine Studies.* 2007. Vol. 47.

Dreyer B. Athen und Demetrios Poliorketes nach der Schlacht von Ipsos (301 v. Chr.): Bemerkungen zum Marmor Parium, FGrHist 239 B 27 und zur Offensive des Demetrios im Jahre 299/8 v. Chr. // *Historia.* 2000. Bd. 49.

Dreyer B. Der Beginn der Freiheitsphase Athens 287 V. Chr. Und das Datum der Panathenaen und Ptolemaia im Kalliasdekret // *Zeitschrift fuer papyrologie und epigraphik.* 1996. Bd. 111.

Droysen J. G. Geschichte des Hellenismus: in 3 Bd. Bd. 2. (Ed. 3). Basel, 1952.

Gehrke H.-J. Geschichte des Hellenismus. Muenchen, 1990.

Grainger J. **Seleukos Nikator. Constructing a Hellenistic Kingdom.** London – New York, 1990.

Grainger J. **Hellenistic Phoenicia.** Oxford, 1991.

Grainger J. **The Syrian Wars.** Leiden – Boston, 2010.

Grainger J. **Hellenistic and Roman Naval Warfare 336–31 BC.** Barnsley, 2011.

Grainger J. **The Rise of the Seleukid Empire (323–223 BC): Seleukos I to Seleukos III.** Barnsley, 2014.

Grainger J. **Great Power Diplomacy in the Hellenistic World.** New York, 2017.

Gregory A. A Macedonian δυνάστης: Evidence for the Life and Career of Pleistarchos Antipatrou // **Historia.** 1995. Bd. 44.

Habicht Ch. Athens and Ptolemies // **CA.** 1992. № 1.

Hammond N. G. L., Walbank F. W. **A History of Macedonia: in III v. V. III.** Oxford, 1988.

Hauben H. A Phoenician King in the Service of the Ptolemies: Philocles of Sidon Revisited // **AS.** 2004. Vol. 34.

Hazzard R. The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos // **Phoenix.** 1987. № 2.

Heinen H. **Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jarhunders V. Chr. Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Kerawnos und zum Chremonideinischen Krieg.** Wiesbaden, 1972.

Hoelbl G. **A History of the Ptolemaic Empire** / Translated from German. London – New York, 2001.

Huss W. **Aegypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v. Chr.** Muenchen, 2001.

Kosmetatou E. A joint dedication of Demetrios Poliorketes and Stratonike in the delian Artemision // **Studies in Greek epigraphy and history in honor of Stephen v. Tracy** / Ed. by G. Reger, F. Ryan, T. Winters. Paris, 2010.

Kralli I. **The Hellenistic Peloponnese: Interstate Relations. A Narrative and Analytic History, from the Fourth Century to 146 BC.** Swansea, 2017.

Lorber C. Dating the Portrait Coinage of Ptolemy I // **American Journal of Numismatics.** 2012. Vol. 24.

Lund H. **Lysimachus: a study in early Hellenistic Kingship.** London – New York, 1992.

Ma J. Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor. Oxford, 1999.

MacKay Th. Olba in Rough Cilicia: diss... PhD. / Bryn Mawr College. Bryn Mawr, 1968.

Mastrocinque A. “Guerra di successione” e Prima guerra di Celestria un falso moderno e una questione storica // **AS.** 1993. Vol. 24.

Mastrocinque A. I Magi e l'educazione del principe // **Geri6n** (An.). 2005. Vol. 9.

Mehl A. Seleukos Nikator und sein Reich. Lovanii, 1986.

Merker I. Demetrios Poliorketes and Tyre // **AS.** 1974. Vol. 5.

Merker I. The Ptolemaic Officials and the League of the Islanders // **Historia.** 1970. Bd. 19.

Mueller S. Das hellenistische K6nigspaar in der medialen Repr6sentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II. Berlin – New York, 2009.

Nerwinski L. The Foundation date of the panhellenic Ptolemaea and related Problems in early Ptolemaic Chronology: Diss... PhD. / Duke University. Durham, 1981.

Niese B. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea: in. 3 Bd. Bd. 1. Gotha, 1893.

Ogden D. Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties. London – Swansea, 1999.

Paschidis P. Between City and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322–190 BC). Athens, 2008.

Rose Th. A historical commentary on Plutarch's Life of Demetrius: diss... PhD. / University of Iowa. Iowa City, 2015.

Sayar M. Historical development of urbanization in Cilicia in Hellenistic and Roman periods // **Tra Oriente e Occidente. Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore. Cividale del Friuli, 28–30 settembre 2006** / Ed G. Urso. Pisa, 2007.

Scherling K. Lysandra // **Pauly – Wissowa Realencyclop6die der classischen Altertumswissenschaft.** 1927. Bd. XIII.

Schuffert F.-G. Studien zu Krieg und Machtbildung im Fruehhellenismus: Dis... Doct. Phil. / Der Justus-Liebig-Universitaet. Gies-sen, 2005.

Segre M. Decreto di Aspendos // **Aegyptus.** 1934. № 2/3.

- Seibert J. Philokles, Sohn des Apollodoros, Koenig der Sidonier // **Historia**. 1970. Bd. 19.
- Shear T. Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B. C. // **Hesperia** (suppl.). 1978. Vol. 17.
- Sherwin-White S., Kuhrt A. **From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid empire**. Berkeley – Los Angeles, 1993.
- Tarn W. W. **Antigonos Gonatas**. Oxford, 1913.
- van Oppen de Ruiter B. The Marriage of Eirene and Eunostus of Soli: An Episode in the Age of the Successors // **Athenaeum**. 2015. № 2.
- Walbank F. W. **The Hellenistic World**. (Ed. 2). Cambridge (Mass.), 1993.
- Wheatley P. The Lifespan of Demetrius Poliorcetes // **Historia**. 1997. Bd. 47.
- Will É. The Formation of the Hellenistic kingdoms. // **CAH**. 1984. Vol. VII. P. 1.
- Will É. The succession to Alexander // **CAH**. 1984. Vol. VII. P. 1
- Winnicki J.-K. **Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii**. Warszawa, 1989.

REFERENCES

- Bengtson G. (1982), *Praviteli epokhi ellinizma*, translated by E. D. Frolov, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Zelinskyi A. L. (2014), “Ptolemej I Soter jak učasnyk IV vijny Diadoxiv: bojahuztvo, pidstupnist’ čy obačnist’”, Tarasenko M. O. (ed.), *Doislams’kyj Blyz’kyj Skhid: istorija, relihija, kul’tura*, Instytut skhodoznavstva NANU, Kyiv, pp. 83–91. (In Ukrainian).
- Shofman A. S. (1984), *Raspad imperii Aleksandra Makedonskogo*, Izd-vo Kazanskogo un-ta, Kazan. (In Russian).
- Smirnov S. V. (2009), “Pervyj opyt upravitelstva v gosudarstve Selevkidov”, *Vestnik drevney istorii*, No. 4, pp. 159–68. (In Russian).
- Smirnov S. V. (2013), *Gosudarstvo Selevka I (politika, ekonomika, obschestvo)*, Izd-vo Un-ta im. Dmitriya Pozharskogo, Moscow.
- Khabikht Kh. (1999), *Afiny. Istoriia goroda v ellinisticheskuii epokhu*, translated by Yu. G. Vinogradov, Ladomir, Moskva. (In Russian).
- Bagnall R. (1980), “Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B. C.”, *American Journal of Philology*, No. 2, pp. 244–47.
- Bagnall R. (1976), *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt*, E. J. Brill, Leiden.

Bagnall R. (1976), “Archagathos Son of Agathocles, Epistates of Libya”, *Philologus*, No. 2, pp. 195–209.

Bar-Kochva B. (1976), *The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge University Press, Cambridge.

Beloch K. J. (1927), *Griechische Geschichte*, Bd. IV, P. 2, Teubner, Berlin – Leipzig.

Bevan E. (1902), *The House of Seleucus*, Vol. 1, E. Arnold, London.

Bevan E. (1927), *The House of Ptolemy*, Methuen Publishing, London.

Billows R. (1989), “Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia”, *CA*, No. 2, pp. 173–206.

Billows R. (1997), *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the hellenistic State*, Ed. 2, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

Bosworth A. (1974), “The Government of Syria under Alexander the Great”, *The Classical Quarterly*, № 1, pp. 46–64.

Bosworth A. (2002), *The Legacy of Alexander. Politics, Warfare, and Propaganda under the Successors*, Oxford University Press, Oxford.

Braund D. (2005), “After Alexander: the Emergence of the Hellenistic World, 323–281”, Erskine A. (Ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing, Malden (MA) and Oxford, pp. 19–34.

Buraselis K. (1982), *Das hellenistische Makedonien und die Aegäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Aegaeischen Meer und in Westkleinasien*, C. H. Beck, Muenchen.

Carney E. D. (2013), *Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity)*, Oxford University Press, Oxford.

Champion J. (2014), *Antigonos the One-Eyed: Greatest of the Successors*, Pen & Sword Books Ltd, Barnsley.

Cohen G. (1995), *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, University of California Press, Berkeley.

Dmitriev S. (2007), “The Last Marriage and the Death of Lysimachus”, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. 47, pp. 135–49.

Dreyer B. (1996), “Der Beginn der Freiheitsphase Athens 287 V. Chr. Und das Datum der Panathenaen und Ptolemaia im Kallias-

dekret", *Zeitschrift fuer papyrologie und epigraphik*, Bd. 111, pp. 45–67.

Dreyer B. (2002), "Athen und Demetrios Poliorketes nach der Schlacht von Ipsos (301 v. Chr.): Bemerkungen zum Marmor Parium, FGrHist 239 B 27 und zur Offensive des Demetrios im Jahre 299/8 v. Chr.", *Historia*, Bd. 49, pp. 54–66.

Droysen J. G. (1952), *Geschichte des Hellenismus*: Bd. 2, Ed. 3, B. Schwabe, Basel.

Gehrke H.-J. (1990), *Geschichte des Hellenismus*, Oldenburg, Muenchen.

Grainger J. (1990), *Seleukos Nikator. Constructing a Hellenistic Kingdom*, Routledge, London and New York.

Grainger J. (1991), *Hellenistic Phoenicia*, Clarendon Press, Oxford.

Grainger J. (2010), *The Syrian Wars*, Brill, Leiden and Boston.

Grainger J. (2011), *Hellenistic and Roman Naval Warfare 336–31 BC*, Pen & Sword Books Ltd incorporates, Barnsley.

Grainger J. (2014), *The Rise of the Seleukid Empire (323–223 BC): Seleukos I to Seleukos III*, Pen & Sword Books Ltd, Barnsley.

Grainger J. (2017), *Great Power Diplomacy in the Hellenistic World*, Routledge, New York.

Gregory A. (1995), "A Macedonian δυνάστης: Evidence for the Life and Career of Pleistarchos Antipatrou", *Historia*, Bd. 44, pp. 11–28.

Habicht Ch. (1992), "Athens and Ptolemies", *CA*, No. 1, pp. 68–90.

Hammond N. G. L. and Walbank F. W. (1988), *A History of Macedonia*, V. III, Clarendon Press, Oxford.

Hauben H. (2004), "A Phoenician King in the Service of the Ptolemies: Philocles of Sidon Revisited", *AS*, Vol. 34, pp. 27–44.

Hazard R. (1987), "The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos", *Phoenix*, No. 2, pp. 140–58.

Heinen H. (1972), *Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jarhunders V. Chr. Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Kerawnos und zum Chremonideinischen Krieg*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.

Hoelbl G. (2001), *A History of the Ptolemaic Empire*, translated by Saavedra T., Routledge, London and New York.

Huss W. (2001), *Aegypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v. Chr.*, C. H. Beck, Muenchen.

Kosmetatou E. (2010), “A joint dedication of Demetrios Poliorketes and Stratonike in the delian Artemision”, Reger G., Ryan F. and Winters T. (eds.), *Studies in Greek epigraphy and history in honor of Stephen v. Tracy*, Bordeaux & Ausonius, Paris, pp. 213–28.

Kralli I. (2017), *The Hellenistic Peloponnese: Interstate Relations. A Narrative and Analytic History, from the Fourth Century to 146 BC.*, The Classical Press of Wales, Swansea.

Lorber C. (2012), “Dating the Portrait Coinage of Ptolemy I”, *American Journal of Numismatics*, Vol. 24, pp. 33–44.

Lund H. (1992), *Lysimachus: a study in early Hellenistic Kingship*, Routledge, London and New York.

Ma J. (1999), *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford University Press, Oxford.

MacKay Th. (1968), *Olba in Rough Cilicia*: diss... PhD., Bryn Mawr College, Bryn Mawr.

Mastrocinque A. (1993), «“Guerra di successione” e Prima guerra di Celesiria un falso moderno e una questione storica», *AS*, Vol. 24 pp. 27–39.

Mastrocinque A. (2005), “I Magi e l’educazione del principe”, *Gerión* (An.), Vol. 9, pp. 177–84.

Mehl A. (1986), *Seleukos Nikator und sein Reich*, Unterstuetzung der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Lovanii.

Merker I. (1970), “The Ptolemaic Officials and the League of the Islanders”, *Historia*, Bd. 19, pp. 141–60.

Merker I. (1974), “Demetrios Poliorketes and Tyre”, *AS*, Vol. 5, pp. 119–26.

Mueller S. (2009), *Das hellenistische Koenigspaar inder medialen Repraesentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II.*, Walter de Gruyter, Berlin and New York.

Nerwinski L. (1981), *The Foundation date of the panhellenic Ptolemaea and related Problems in early Ptolemaic Chronology*: Diss... PhD., Duke University, Durham.

Niese B. (1893), *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, Bd. 3, Friedrich Andreas Perthes, Gotha.

Ogden D. (1999), *Polygamy, Prostitutes, and Death: The Hellenistic Dynasties*, Duckworth – The Classical Press of Wales, Swansea.

Paschidis P. (2008), *Between City and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322–190 BC)*, Research Centre for Greek and Roman Antiquity; Diffusion de Bocard, Athens.

Rose Th. (2015), *A historical commentary on Plutarch's Life of Demetrius*: diss... PhD., University of Iowa, Iowa City.

Sayar M. (2007), "Historical development of urbanization in Cilicia in Hellenistic and Roman periods", Urso G. (ed.), *Tra Oriente e Occidente. Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore. Cividale del Friuli, 28–30 settembre 2006*, Edizioni ETS, Pisa, pp. 247–56.

Scherling K. (1927), "Lysandra", *Pauly – Wissowa Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. XIII, p. 2501.

Schuffert F.-G. (2005), *Studien zu Krieg und Machtbildung im Fruhhellenismus*: Dis... Doct. Phil., Justus-Liebig-Universitaet, Giessen.

Segre M. (1934), "Decreto di Aspendos", *Aegyptus*, No. 2/3, pp. 253–268.

Seibert J. (1970), "Philokles, Sohn des Apollodoros, Koenig der Sidonier", *Historia*, Bd. 19, pp. 337–51.

Shear T. (1978), "Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C.", *Hesperia* (suppl.), Vol. 17, pp. 1–122.

Sherwin-White S., Kuhrt A. (1993), *From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid Empire*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

Tarn W. W. (1913), *Antigonos Gonatas*, Clarendon Press, Oxford.

van Oppen de Ruiter B. (2015b), "The Marriage of Eirene and Eunos of Soli: An Episode in the Age of the Successors", *Athenaeum*, No. 2, pp. 458–76.

Walbank F. W. (1993), *The Hellenistic World*, Ed. 2, Harvard University Press, Cambridge (Mass.).

Wheatley P. (1997), "The Lifespan of Demetrius Poliorcetes", *Historia*, Bd. 47, pp. 19–27.

Will É. (1984a), "The Formation of the Hellenistic kingdoms", *CAH*, Vol. VII, P. 1, pp. 101–17.

Will É. (1984b), "The succession to Alexander", *CAH*, Vol. VII, P. 1, pp. 23–61.

Winnicki J.-K. (1989), *Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii*, Wyd-wo Un-tu warszawskiego, Warszawa.

А. Л. Зелінський

**“ЗАХОПЛЕННЯ” КІЛІКІЇ СЕЛЕВКОМ I:
ПЕРЕГЛЯД ДАТУВАННЯ**

Автор цієї статті пропонує переглянути загальноприйняте датування переходу Кілікії (області на південному узбережжі Малої Азії) від сина Антигона Монофталма, Деметрія Поліоркета, котрий захопив її на початку 290-х років до Р. Х., під владу засновника династії Селевкідів, Селевка I Нікатора. У сучасній історіографії побутує загальноприйняте твердження, згідно з яким Селевк Нікатор відібрав Кілікію в Деметрія Поліоркета у 295/294 році до Р. Х. Останнім часом на користь цієї точки зору висловились Г. Хельбль, Дж. Грейнджер, С. В. Смирнов, Б. ван Оппен де Рюйтер, Т. Роус, І. Краллі та деякі інші дослідники. Проте цю точку зору, з огляду на відсутність будь-якої джерельної верифікації, слід розцінювати як історіографічний міф. На мій погляд, Кілікія, свого часу відібрана сином Антигона Монофталма у власного шурина, Плейстарха (*Plut. Demetr.* 20, 31–32), опинилася у складі держави Селевкідів під час V війни діадохів (288–285 роки до Р. Х.), а саме в період між втратою Деметрієм Македонії (288/287 рік до Р. Х.) і початком його малоазійської кампанії (286/285 рік до Р. Х.). На користь зазначеного припущення можна навести такі аргументи: 1) перша згадка про належність Кілікії Селевкові відноситься до зими 286/285 року до Р. Х. (*Plut. Demetr.* 47; *Georg. Sync. Chron.* ed. A. Mosshammer, 321, 329); 2) об'єднання Селевка зі своїми потенційними противниками, Птолемеєм і Лісімахом, напередодні V війни діадохів (*Iust.* XVI. 2; *Oros.* III. 23. 53) свідчить про бажання Нікатора розширити власні володіння, що на той момент він міг зробити лише за рахунок Кілікії; 3) визнання Деметрієм зимою 286/285 року до Р. Х. прав Селевка на володіння зазначеною областю (*Plut. Demetr.* 47) у сукупності з пасивністю, виявленою останнім під час війни, свідчить про те, що Поліоркет перед цим добровільно відмовився від Кілікії на користь Нікатора.

Ключові слова: Кілікія, історіографічний міф, Селевк Нікатор, Деметрій Поліоркет, V війна діадохів

А. Л. Зелинский

**“ЗАХВАТ” КИЛИКИИ СЕЛЕВКОМ I:
ПЕРЕСМОТР ДАТИРОВКИ**

Автор этой статьи предлагает пересмотреть общепринятую датировку перехода Киликии (области на южном побережье Малой Азии) от сына Антигона Монофталма, Деметрия Полиоркета, захватившего ее в начале 290-х годов до Р. Х., под власть родоначальника династии Селевкидов, Селевка I Никатора. В современной историографии бытует

утверждение, согласно которому Селевк Никатор отобрал Киликию у Деметрия Полиоркета в 295/294 году до Р. Х. В последнее время в пользу данной точки зрения высказались Г. Хёльбль, Дж. Грейнджер, С. В. Смирнов, Б. ван Оппен де Руйтер, Т. Роус, И. Кралли и некоторые другие исследователи. При этом данную точку зрения, ввиду отсутствия какой-либо источниковой верификации, следует расценивать как историографический миф. На мой взгляд, Киликия, в свое время отобранная сыном Антигона Монофталма у собственного шурина, Плейстарха (*Plut. Demetr.* 20, 31–32), оказалась в составе державы Селевкидов во время V войны диадохов (288–285 годы до Р. Х.), а именно в период между утратой Деметрием Македонии (288/287 год до Р. Х.) и началом его малоазийской кампании (286/285 год до Р. Х.). В пользу данного предположения можно привести следующие аргументы: 1) первое упоминание о принадлежности Киликии Селевку относится к зиме 286/285 года до Р. Х. (*Plut. Demetr.* 47; *Georg. Sync. Chron.* ed. A. Mosshammer, 321, 329); 2) объединение Селевка со своими потенциальными противниками, Птолемеем и Лисимахом, накануне V войны диадохов (*Just.* XVI. 2; *Oros.* III. 23. 53) свидетельствует о желании Никатора расширить собственные владения, что на тот момент он мог сделать только за счет Киликии; 3) признание Деметрием зимой 286/285 года до Р. Х. прав Селевка на владение означенной областью (*Plut. Demetr.* 47) в совокупности с пассивностью, проявленной последним в ходе войны, свидетельствует о том, что Полиоркет ранее добровольно отказался от Киликии в пользу Никатора.

Ключевые слова: Киликия, историографический миф, Селевк Никатор, Деметрий Полиоркет, V война диадохов

Стаття надійшла до редакції 05.01.2019

**THE CONCEPTION OF THE *COSMIC EGG* (*Swht*)
IN THE ANCIENT EGYPTIAN
AND IN THE ORPHIC COSMOVISION***

A. Maravelia

PhD (Egyptology: Université de Limoges, France)

PhD (Astronomy & Astrophysics: University of Athens, Greece)

Founder & Director of the Hellenic Institute of Egyptology

Professor of Egyptology at the People's University of Athens

P.O. Box 167; GR-21100, Nauplion, Greece;

c/o: House of the Archaeologist, 1, Letous Str., GR-15124, Amarousion,
Athens, Greece

hieg-aker.org@otenet.gr

In this paper we examine comparatively from an egyptological, a philosophical and a cosmovisional point of view the role of the *cosmic egg* in the funerary texts of ancient Egypt (mainly *PT*, *CT* and *BD*) and in the *Orphic Hymns* and cosmovision. The egg, being an archetype and symbol for new life and regeneration in many cultures, was of a paramount importance in both ancient Egypt and ancient Hellas. In the former we meet at least 67 instances of occurrence of the term *egg* (*swht*) in the main funerary texts of the Pharaonic Period (3 in the *PT*, 48 in the *CT* and 16 in the *BD*), as well as the archetype of the Great Cackler (*Ngng-Wr*), alluding to the notions of light, new life, air, wind and breathing. In the latter the cosmogonic egg, together with the solar and creator deity Phanēs (*Φάνης*), is also met in the Orphic literature and mainly in the *Orphic Hymn* dedicated to this amphisexual deity. We discuss the above and present interesting comparisons, not only between Hellenic and Egyptian divinities, but also between Hellenic and Egyptian parallel notions concerned with Cosmogony. We shed also some more light on *BD* Chapter 56, concerned with the cosmic egg, as well as on the approximation of the Orphic metaphysical doctrines, proposing in a few cases comparisons (*mutatis mutandis*) with important notions of modern Cosmology.

© 2019 A. Maravelia; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Keywords: Ancient Egyptian religion & cosmovision, funerary texts (*PT*, *CT*, *BD*), Heliopolitan & Hermopolitan traditions, creator-gods, (cosmic) egg (*swht*), Great Cackler (*Ngng-Wr*), birds, nest, heron (*bnw*), Orphic religion, Orphic Hymns, Phanēs, Relief of Modena, cosmographic metaphors, light, air, creation myths, modern Cosmology

I. Introduction

Eggs¹ could be considered as tiny virtual universes, wherefrom new life springs (**Fig. 4 [R]**), exactly as the sarcophagi were considered in ancient Egypt (the bodies being *confined*/περίκλειστα in them, in the hope for everlasting life), bearing inside their lids – face to face with the mummy – the image of the celestial goddess Nūt, the union with her being an important factor for the regeneration of the deceased. Viewed as amniotic cocoons, wherefrom new life, warmth and light can be re-created and repeated again unceasingly², we do think that they might be paralleled to virtual eggs for the rebirth of new life. Eggs are the offspring of birds, admirable (and sometimes formidable) creatures that can fly, reaching the edges of the sky, thus theoretically considered as closer than humans to the realm of the gods, even to the stellar multitude of the firmament³. Many significant divinities of the Egyptians were bird-headed and/or winged (Thoth, Horus, Rē^c, Mūt, Nekhbet, Isis, Nephthys, *et al.*), while Gēb had as sacred animal the goose (**Fig. 2 [B]**), hinting to the importance that

¹ For a concise introduction to the symbolism of eggs in various traditions worldwide, see: [Symbols 1996, 337–341: art. “egg”; cf. Toporov 1982, 681]. On birds as symbols see: [Symbols 1996, 86–91: art. “bird”]. On the significance of birds in ancient Egypt see: [LÄ VI, 1046–1051: art. “Vogel”]; 1051–1054: art. “Vogelfang, & c.”; Houlihan 1988].

² See: [Maravelia 2003, 58; cf. Table I: № 29–30, 37–38, 40, 45, *infra*]. On the analogies between eggs and sarcophagi, as well as on the later meaning of the hieroglyphic egg-sign as *offspring*, see: [LÄ I, 1186, 1187 & n. 5].

³ In *PT* 519, §§ 1216a–1216e, 430: *šm.n N pn ir iw ʿ3, hr-ib Šht-Ḥtpw, šhn nw ntrw-wrw hr.f; wrw pw iḥmw-skiw*, we notify the paronomastic assonance between the words for *swallows* (*wrw*) and *great-ones* (*wrw*); this symbolizes the passage of the deceased into the nocturnal astral world. Swallows symbolize the upcoming dawn [te Velde 1972, 26–30] and at the same time these deified birds are hereby considered as the imperishable stars (*iḥmw-sk*) abiding in the northern celestial islet of the Field of Offerings (*Šht-Ḥtpw*); cf. also: [Maravelia 2006b, 292, n. 341; 293, n. 342].

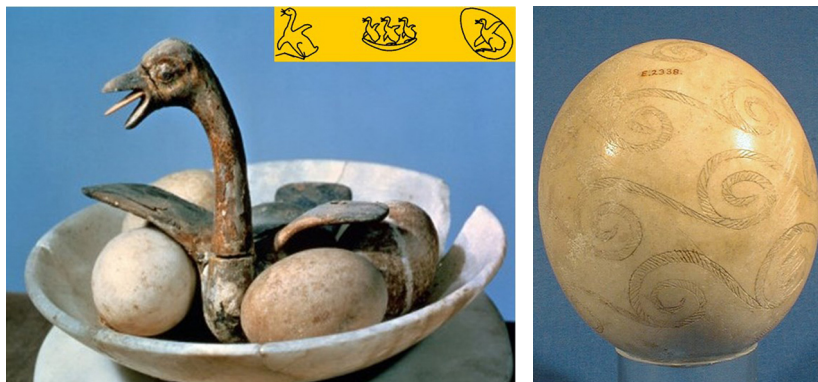

Fig. 1 [Left]: Detail from the lid of an alabaster jar, decorated with a bird [most possibly a fledgling duckling (cf. Gardiner's G47, G48 and H34); Wilkinson 1992, 96–97]] between four unhatched eggs in the nest (perhaps alluding to the four couples of infinite creator-deities, following the Hermopolitan tradition; and to the *Ngng-Wr*), with intense rebirth and life-continuation undertones. From the Tomb of Tutʿankhamūn [№ 620(1)], New Kingdom, 18th Dynasty, Egyptian Museum, Cairo (JE 62072 / CG 1300). See e.g.: [Desroches-Noblecourt 1978, 227, *Pl. XLVII*].

[Right]: Decorated real ostrich-egg with engraved spiral motifs, dating from the NK (H = 14 cm), a rather rare object. Royal Museums of Art and History, Brussels, Belgium (MRAH Inv. № 2338). The ostrich-feather (Gardiner's H6; [Wilkinson 1992, 102–103]) was one of the two principal symbols of *M3ʿt*. See: [Hendrickx 1995, 78–79, № 1.37]

particular winged creatures exercised on the minds and the collective unconscious of the Egyptians. The sacred heron (*bnw*-bird) was of an outstanding significance in the ancient Egyptian metaphysics (**Fig. 3**), both as an Osirian and as a solar (and time/eternity/creation) symbol⁴. Finally, eggs (**Fig. 1 [R]**), as *par excellence* means of useful and protein-containing food were considered very important (although not eaten by the priests and rarely offered to the dead⁵). Similarly, the

⁴ On the heron see: [LÄ IV, 1030–1039: art. “Phönix”; Tolmacheva 2003, 522–526; Tolmacheva 2004, 93–98].

⁵ See: [de Garis Davies 1917, *pl. XXII*]. In both offering tables of Nakht (TT 52: Northern Side, Eastern Section) there are a nest with eggs and another nest with fledglings, comparable to that of **Fig. 1 [L]**; cf. also [Guilhou 2019, *in press*]. See, lastly, **Fig. 6, infra**. Erroneously in LÄ I, 1186, it is stated that eggs were never offered to the deceased!

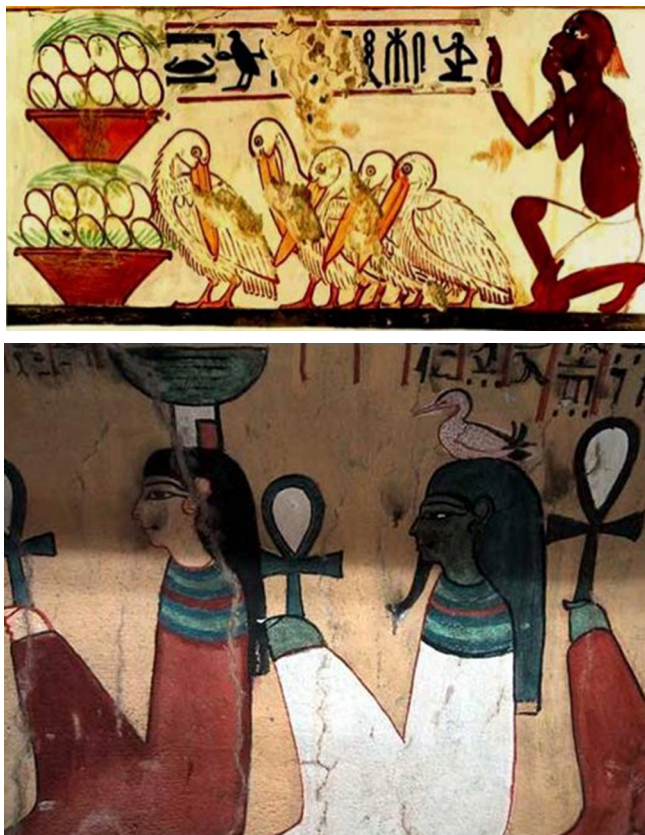

Fig. 2 [Top]: Characteristic scene with an adorer in front of birds (pelicans/*hnwt*; *Pelecanus onocrotalus*) and two containers (actually four are depicted but not visible on this picture) with their eggs and herbs. The adorer was the person who was breeding them, a chief-fisherman and *wꜥb*-priest, whose name is obliterated (see inscription). From the Tomb of Horemheb (TT 78), New Kingdom, 18th Dynasty (contemp. Tuthmosis II and later) (after [Vandier 1969, 382, 388; fig. 170, 428; Posener 1992, 118 and bottom figure; Schneider, Voisin 1991, 63–64]).

[Bottom]: Detail from a painting, depicting divinities, between whom Gēb is shown with the (wild?) goose-hieroglyph on his head, hinting perhaps to the Great Cackler (*Ngng-Wr*). The bird probably belongs to the species *Anser albifrons* [Gardiner's G38; van der Plas *et al.* 2000, 1G-1–1G-4 (full list of birds)]. Tomb of Pashedū (TT 3) at Deir 'el-Medinah, Southern Side, 8th Section, New Kingdom, 19th Dynasty. See: [PM I¹, 9–11; cf. also Vernus, Yoyotte 2005, 398]

Egyptians were also breeding several kinds of birds, even pelicans⁶ (Fig. 2 [T]), for various purposes.

The archetype of the egg (one of the most important ones) is common in various ancient cultures. We must not forget that similar concepts in different ancient nations, not necessarily communicated between them, or transported from one to the other, are met several times, a fact that is evident and expectable. The same is possibly true for the case between Egyptians and Hellenes, although we do not know to which extent there were any *de facto* influences from one to the other and with what direction, if not an amphidromous one, and how much they were assimilated.

This is why the egg (and also various birds) is met in both the ancient Egyptian and the Hellenic (Orphic) cosmovisions. In ancient Egypt, for instance, one of the principal creation myths, stated that a miraculous egg on a hill that was surrounded by the primeval waters of chaos hatched, giving birth to a divine bird that restored order and begot light starting the beginning of the World. There are several mentions of this myth in the funerary texts and even down to the Ptolemaic Period and Early Christian Era. Similar conceptions are found in the Orphic cosmovision, as we are going to see, where the primeval egg begets Phanēs, the light-creator god who somehow also comes out of chaos, to put order in the Cosmos. A Late Antiquity relief, depicting Phanēs is the renowned-one of Modena⁷ (Fig. 4 [L]). The depiction of radiating Phanēs on this extraordinary object is characteristic of many cosmographic allegories and is shown between the two halves of the cosmic egg and inside an ovoid zodiac (symbolizing the primeval egg, wherefrom the Universe was born, as well as the Cosmos itself at the time of the relief's making), with many intriguing

⁶ See e.g.: [Schneider, Voisin 1991, 63–64; Schneider, Voisin 1996, 65–66]. The hieroglyphic sign is Gardiner's G207. For various scenes depicting eggs in baskets of herbs and bird-breeding see: [Vernus, Yoyotte 2005, 403–405].

⁷ For a good introduction and an astronomical explanation see: [Papathanasiou 1991, S1–S13 and references therein]; see also: [Merkelbach 1984, 324–325; Eisler 1910, 400 ff]. The relief of Modena has not only Orphic, but also Mithraic and Helleno-Roman traits and an astronomical texture. On the Orphism see also: [Guthrie 1952; Kerényi 1949–1950, 53–78; Mead 1965; Linforth 1973; Maravelia 2006a, 41–65]; on Hellenic “cosmologies” see: [Lloyd 1975, 198–224].

symbols, alluding to creation and rebirth, the egg-archetype being of course the principal-one, reflecting rather syncretic metaphysics and immanent astronomical undertones.

Fig. 3: The species *Ardea cinerea* (blue-grey-silver heron), the so-called *bnw*-bird of the Egyptians, was not only connected to Osiris, but also to the solar god Rē^c and the myths of Cosmogony, according to the Heliopolitan tradition. On this photo of the blue (*tfr-r/hsbd* [Hannig 2009, 1025/668]) egg of a heron (cf. CT II, 148: §§ 214b–215a (S¹C^a)), we have superposed a detail of the roof-paintings from the Tomb of Sonnedjem at Deir 'el-Medinah (TT 1, New Kingdom, early 19th Dynasty), depicting the sacred heron with Osirian crown at the prow of the solar barque of R^c(-Hr-3hty-Tmw) with the Great Ennead of Gods (see inscriptions). On this tomb, see: [PM I¹, 1–5; cf. also Shedid, Shedid 1999]

II. The Cosmic Egg in Ancient Egypt and in the Orphic Religion

The conception of the cosmic egg, a very ancient cosmogonical symbol, is not uniquely Egyptian or Hellenic⁸. It is not our purpose here to fully analyse this symbol in these two contexts – something that has already been done, but to discuss some interesting points,

⁸ Cf.: [Symbols 1996, 337–341: art. “egg”]. For the (cosmic) egg in Egypt see: [LÄ I, 1185–1188: art. “Ei”]. On Gēb, as creator-god and the creator-bird in an African tribe see: [Ndigi 1996, 49–70].

which have not been touched upon, certainly emphasizing the astro-nomic and cosmovisional hints. The Table I, which follows, shows all the references to the sacred egg (*swḥt*), that one meets in the funerary texts of ancient Egypt, many of which have not been presented by Morenz in his classical study⁹. There are only three references to the primeval egg in the *PT*, sixteen in the *BD*, while most of them (48) are found in the *CT*. This might be indicative of a certain predilection for the mythology of the egg during the Middle Kingdom that continued however even into the Late Period. Was this just a merely random fact or has it any other (crucial) significance? Could it be interrelated to the priesthoods of Egypt and their religious politics?

Table I. Textual context of occurrence of the term *egg* (*swḥt*) in the most important funerary texts of ancient Egypt (*PT*, *CT*, *BD*) and the frequency of its occurrence (after [Maravelia 2006b, 367–368, *Tab. IV.5*]). For additional texts of later periods, mentioning the *cosm(ogon)ic egg* see: [Morenz 1950, 104–111].

№	Text (<i>PT</i> , <i>CT</i> & <i>BD</i>)	Source (<i>PT</i> , <i>CT</i> & <i>BD</i>)
1	<i>ms.tn sw imy swḥt(f)</i>	<i>PT</i> 408, § 714b: 221 [P]
2	<i>sd n ir swḥt.f iṣ st in.sn ntrw</i>	<i>PT</i> 669, § 1967: 757 [N]
3	<i>mk N sd.n.f swḥt</i>	<i>PT</i> 669, § 1969c: 758 [N]
4	<i>n snḥt.i swḥt.i</i>	<i>CT</i> I, 39: § 167f [B ₁₆ C]
5	<i>n šdt.i swḥwt.i</i>	<i>CT</i> I, 40: § 176k [B ₁₃ C]
6	<i>swḥt km3t tw</i>	<i>CT</i> I, 44: § 182g [B ₁₂ C]
7	<i>n ts.i m swḥt</i>	<i>CT</i> II, 76: § 3f [B ₁ C]
8	<i>rh.n.f s^cnh imy m swḥt</i>	<i>CT</i> II, 80: § 33c [B ₁ C]
9	<i>wbn.f r^c-nb, pr.f m swḥt</i>	<i>CT</i> II, 80: § 36c [B ₁ C]
10	<i>pzd.f, wbn.f, pr.f m swḥt</i>	<i>CT</i> II, 81: § 44d [B ₁ C]
11	<i>ts n irw ntr m swḥt</i>	<i>CT</i> II, 148: § 212b [S ₁ C]
12	<i>nb.tn is-pw ntr pn imy swḥt.f</i>	<i>CT</i> II, 148: § 214b [S ₁ C]
13	<i>ir.tn r.f m-hnw swḥt</i>	<i>CT</i> II, 148: § 216b [S ₁ C]
14	<i>sd.f swḥt m-hnw nhn.s</i>	<i>CT</i> II, 148: § 217g [S ₁ C]
15	<i>mkt.f m-hnw swḥt</i>	<i>CT</i> II, 148: § 225b [S ₁ C]
16	<i>bikw m-hnw ht swḥwt</i>	<i>CT</i> II, 150: § 254c [B ₉ C]
17	<i>ink pw ink Hr m-hnw swḥt</i>	<i>CT</i> II, 150: § 254e [B ₉ C]

⁹ Cf.: [Morenz 1950, 64–111 (especially 104ff); Bickel 1994, 233–241; Zhitomirsky 2003, 79].

18	<i>ink nw pr m swłt ntr ʕ</i>	CT III, 165: § 13a [S ₁ C]
19	<i>ms tn wi imy swłt</i>	CT III, 207: § 156b [S ₁ C]
20	<i>h3y.i im.sn m swłwt</i>	CT III, 219: § 200a [B ₁ L]
21	<i>iw wđ.n [ntr šps] imy s<w>ht.f</i>	CT III, 222: § 207c [L ₁ Li]
22	<i>i N [...] swłt tn m Ngng-Wr</i>	CT III, 222: § 207h [L ₁ Li]
23	<i>ink swłt tw imyt Ngng-Wr</i>	CT III, 223: § 208e [B ₂ Bo]
24	<i>płr.i r-h3w swłt.f</i>	CT III, 223: § 210c [B ₂ Bo]
25	<i>ink bik ʕ3 łpr m swłt</i>	CT IV 302: §§ 53h–53i [B ₃ L]
26	<i>(n) sd.tw swłt</i>	CT IV, 307: § 63r [L ₁ Li]
27	<i>sd.n.i m swłt</i>	CT IV, 334: § 181g [G ₁ T]
28	<i>i R^c imy swłt.f, wbn m itn.f, psđ m 3łt.f, nbb łr bi3.f</i>	CT IV, 335 ^u : §§ 292b–292c & §§ 294a–294b [T ₁ C]
29	<i>s^cnł.f <m>-łnw swłt</i>	CT V, 464: § 337d [B ₉ C]
30	<i>srwd, w3đ.i m-łnw swłt.i</i>	CT VI, 540: § 135g [M ₂₂ C]
31	<i>sd.i m swłt in.n.i</i>	CT VI, 584: § 200j [S ₂ C]
32	<i>wđ swłt.i łr tšt Młyt-Wrt</i>	CT VI, 647: § 267g [G ₁ T]
33	<i>ts.n.<f> łbb swłt.f</i>	CT VI, 648: § 270n [G ₁ T]
34	<i>in k3 swłt ts m-łnw ʕwy.s</i>	CT VI, 682: § 309ł [B ₁ Bo]
35	<i>N pn bi3 m imy swłt</i>	CT VI, 686: § 315g [B ₁ Bo]
36	<i>ind łr.k ntr pw imy swłt.f</i>	CT VI, 690: § 321j [L ₁ Li]
37	<i>ntr pw šps imy [swłt.f]</i>	CT VI, 690: § 321p [L ₁ Li]
38	<i>[ntr] pw šps imy [swłt.f]</i>	CT VI, 690: § 321u [L ₁ Li]
39	<i>i Dbn(y) imy swłt.f</i>	CT VI, 691: § 323g [L ₁ Li]
40	<i>wđ n ntr šps imy swłt.f</i>	CT VI, 697: § 331p [L ₁ Li]
41	<i>imy swłt.f</i>	CT VI, 714: § 343n [B ₃ L]
42	<i>[m-łnw] swłt</i>	CT VI, 748: § 378h [B ₄ C]
43	<i>s3 Nw h3 swłt pr im.f</i>	CT VII, 820: § 21m [T ₃ C]
44	<i>N pn pr m swłt ntr</i>	CT VII, 906: § 111o [Sq ₁₀ C]
45	<i>ts ntr m-łnw swłt</i>	CT VII, 938: § 147a [pGardiner IV]
46	<i>in-m rf sd swłt ntr</i>	CT VII, 989: § 198c [pGardiner II]
47	<i>sd.f swłt pšn.f bi3</i>	CT VII, 989: §§ 198f–198g [pGardiner II]
48	<i>iw st.n.i swłt, iw wnm.i m3^ct</i>	CT VII, 1017: § 238c–d [pGardiner II]
49	<i>iw łr swłt</i>	CT VII, 1058: § 310b [B ₃ C]
50	<i>n sbłt tn N tn m-h3w swłt tn</i>	CT VII, 1129: § 460e [B ₃ C]
51	<i>iw.i łr swłt R^c</i>	CT VII, 1168: § 510f [B ₁ P]

52	<i>n hfty, pr m sw<h>t</i>	<i>BD 15: 56 [Shorter 1938, 76]</i>
53	<i>i imy swḥt.f pzd m itn.f, wbn.f m 3ḥt.f, nwb ḥr bi3</i>	<i>BD 17: 22–23</i> [omitted in pLondon BM EA 10470]
54	<i>iw.i wbn.kwi m swḥt imyt t3 št 3</i>	<i>BD 22: 1–2 [pLondon BM EA 10470]</i>
55	<i>ink imy wd3t swḥty, zp 2</i>	<i>BD 42: 13–14 [Naville 1886, I, 56]</i>
56	<i>swḥt zp 2 ink Hr ḥnty ḥḥw</i>	<i>BD 42: 26 [Naville 1886, I, 56]</i>
57	<i>ink swḥt imyt Ngng-Wr</i>	<i>BD 54: 1 [pLondon BM EA 10470]</i>
58	<i>phr.i n-ḥ3 n swḥt.f</i>	<i>BD 54: 3 [pLondon BM EA 10470]</i>
59	<i>iw s3.n.i swḥt twy nt Ngng-Wr</i>	<i>BD 56: 3 [pLondon BM EA 10477]</i>
60	<i>iw s3w.n.i swḥt twy nt Ngng-Wr</i>	<i>BD 59: 2–3 [pLondon BM EA 10470]</i>
61	<i>i Nḥny imy swḥt.f, nb Mḥyt-Wrt</i>	<i>BD 71: 12–13 [Naville 1886, I, 83]</i>
62	<i>m bik n nwb, pr m swḥt.f</i>	<i>BD 77: 2 [Naville 1886, I, 88]</i>
63	<i>n m33 zš.i n sd.tw swḥt.i</i>	<i>BD 85: 13 [Naville 1886, I, 97]</i>
64	<i>dnity.f m swḥt hn^c 3bdw</i>	<i>BD 100: 7 [Naville 1886, I, 113]</i>
65	<i>imy swḥt.f</i>	<i>BD 149: 57 [Naville 1886, I, 170]</i>
66	<i>iw ḥdp.k swḥtwy m ḥrst</i>	<i>BD 172: 20–21 [Naville 1886, I, 193]</i>
67	<i>mndtwy<.ky> swḥtwy m ḥrst</i>	<i>BD 172: 23 [Naville 1886, I, 193]</i>

The fact that this egg is connected to the air and to (human) respiration, so indispensable for life (**Fig. 1 [L]**), becomes evident in the textual context where we meet this concept (**Table I**). In one of the Chapters of the *Book of the Dead*, for instance, witnessed on the Papyrus of Nū (**Table I: № 59**), a dignitary of the New Kingdom, there is an explicit reference to this notion¹⁰:

¹⁰ See *BD 56* (pLondon BM EA 10477, papyrus of Nū, c. 1400 BC; cf.: [Budge 1898, I, 127]).

The translation of this Spell is as follows¹¹:

*“Incantation to breathe the air among the waters,
in the Necropolis:*

*Words to be recited by the Overseer of the House
of the Overseer of the Treasury, Nū, (the) justified:*

*– O Atūm, give to me the sweet breath,
which is in thy nostrils (lit.: thy nose)!*

*I am the one who is searching for this place at
the centre of Hermopolis;*

I have guarded this Egg of the Great Cackler.

(If) I flourish, it flourishes; (if) I live, it lives;

(and) if I breathe the breeze, it (also) breathes the breeze!”.

There are very ancient and interesting ideas from a cosmovisional (or cosmographic) point of view in the previous verses, as well as in the passages presented in **Table I**. The divine egg of Hermopolis¹² is connected to the conception of the air, as a basic Element of Nature and the indispensable gift for human respiration (alluding to life) and its continuation *post mortem*¹³. The fledgling inside the egg starts actually to breathe the air as soon as the egg is hatched (**Fig. 1 [L], 6**), and by means of sympathetic magic so would do the deceased after being hatched in his/her virtual “egg” of the sarcophagus. This reminds us of some similar Orphic ideas, concerning the primordial cosmic egg.

¹¹ For an alternative translation see: [Barguet 1967, 92]. The transliteration of this passage is the following: *R(3) n ssnt t3w m-m mw, m Hrt-Ntr. | Dd-mdw in imy-r pr n imy-r sd3wty, Nw, m3c-hrw: | T Tm(w) di.k n.i t3w ndm imy šrt.k! | Ink shn st twy hr-ibt Wnw; | iw s3.n.i swht twy nt Ngng-Wr; | rwd.i, rwd.z; nḥ.i, nḥ.z; ssn t3w.i, ssn t3w.[z]!*

¹² On the Hermopolitan egg see: [Lefebvre 1923, 65–67; cf. also Mead 1992, I, 2704; Bauks 1997, 5–8]. For more references on the Great Cackler (*Ngng-Wr*) and related mythological concepts, e.g.: from *BD* 54, 56 & 59 (**Table I**: № 57, 59–60), see also: [LGG IV, 367: art. “Ngg”, “Ngng-3”, “Ngng-Wr” (with additional bibliography and some references to the meaning of the egg in the *BD*).

¹³ Many scenes (especially from the *BD*) depict the deceased with a wind-blown micrographic sail (*t3w/ht3w*: Gardiner’s P5; [Wilkinson 1992, 154–155]), symbolizing the existence of air in the hereafter, used not only for breathing, but for riverine upstream transportations and pilgrimage-sailing too (see e.g.: [Wilkinson 1992, 154, fig. 1, 4]).

According to the Orphics, whose main texts (*Orphic Hymns*) were initially written down by the Peisistratos' *doxographoi* during the 6th Century BC, but their ideas have been securely dated as being at least 6 or 7 centuries earlier by the author¹⁴, a fact that is not only plausible but reasonable too, Time (*Χρόνος*), after creating Aether (*Αἰθήρ*), Chaos (*Χάος*) and Erebus/Abysmal Darkness (*Ἐρεβος*), he fashioned a cosmic silver egg that was born by the Night (*Νύξ*)¹⁵. The cosmic egg was the source of the light of creation, it was the product of the primordial inert mass containing in it both genders, the Four Elements and all the germs of creation, exactly as was the case with Atūm (*Tmw*) the divine amphisexual solar creator, when he was floating inert in the primordial, infinite, dark and hidden Abysmal Ocean of Nūn (*Nwn*)¹⁶. After the Orphic egg was hatched, its two halves created the Earth (*Γαῖα*) and the Sky (*Οὐρανός*), while Phanēs (*Φάνης*) was the personification of the primordial extremely brilliant light of creation, being actually a unique androgynous solar creator-deity [Παπαθανασίου 1978, 30 ff]¹⁷ (**Fig. 4**), bearing golden wings

¹⁴ For a complete archaeoastronomical discussion, see: [Maravelia 2006b, 71–74, 307–323]. We were based on a characteristic verse from the *Orphic Hymn* to Apollōn [Quandt 1973, 34], where the equality of duration between Winter and Summer is explicitly stated and praised, a fact that can only happen in certain times; hence, using special archaeoastronomical calculations and software we have shown that this could only acceptably happen at *c.* 1366 BC, when the difference was only about 2 hours ($T_{\text{Winter}} \approx T_{\text{Summer}} \approx 102$ days). *Contra* e.g.: [Athanasakis 1977, VII, XII; West 1983, I, 7, *passim*]; *contra* the late dating, we have shown that during the Helleno-Roman Era the duration of the Seasons was unequal; actually, for e.g.: 200 BC, $T_{\text{Winter}} \approx 98.0$ days $\neq T_{\text{Spring}} \approx 85.3$ days $\neq T_{\text{Summer}} \approx 101.0$ days $\neq T_{\text{Autumn}} \approx 80.4$ days, thus $\Delta T \equiv T_{\text{Summer}} - T_{\text{Winter}} \approx 3$ days, notwithstanding with *Orphic Hymn* 34: l. 21! On the Orphic Astronomy and religion see (respectively): [Veselovskiy 1982, 120–124; Harrison 1922; cf. also Leisegang 1939].

¹⁵ See: [Kern 1972, 80, № 1 (= Aristophanēs, *Ὀρνιθεῖς*: 694 ff): “Ἐρέβους δ’ ἐν ἀπειροσι κόλποις τίκτει πρότιστον ὑπηνέμιον Νύξ ἡ μελανόπτερος ῥόν”]. See also Proklos, *Εἰς Πλάτωνα Τίμαιον*: 30^{C-D}; Damaskios, *Περὶ ἀρχῶν*: 55, 123^B; & c.]. Cf. also: [Kern 1920; Burnet 1919; Chatzissomoy 1996].

¹⁶ See e.g.: *CT* II, 76: §§ 4c–4d: *hrw hpr.n Tm(w) im, m hhw, m nww, m kkw, m tnmw* [B.C].

¹⁷ On the (archaeo)astronomical explanation of the relief of Modena see: [Papathanasiou 1991, S1–S13]. Phanēs personifies the Primordial Sun and the continuous flow of time (*χρόνος*).

and replenishing the Cosmos with bright light, dissolving the mists of the abysmal darkness¹⁸.

Fig. 4 [Left]: The Modena Relief with Phanēs/Prōtoghonos, as a winged amphisexual creator-deity, between the two halves of the energetic hatched Cosmic Egg, encircled by a characteristically ovoid (elliptical) zodiac and various symbols [lunar crescent (also alluding to bull's horns and tauroctony), coiled dragon, sceptre and lightning-shaft] and the four principal winds. Modena, Galleria Estense, Inv. № 2676, 2nd Century AD (cf. [CIMRM, № 695, fig. 197]).

[Right]: Modern photo and artist's impression of an egg with the aura of life emerging from within, promising the sustenance and continuation of new life-forms. Compare with the energetic flames protruding from both halves of the Orphic Cosmic Egg, on the lower of which Phanēs stands (between heaven and earth, reminiscent of hieroglyphic signs A121C and B58), while being crowned by the other half

There exist interesting parallels and comparable notions in both mythological systems (Egyptian and Hellenic) which deserve to be

¹⁸ See 6, 2, 6-8: ὠιογενῇ, χρυσέαισιν ἀγαλλόμενον πετερυγέσσι | [...] | ὄσσων ὃς σκοτόεσσαν ἀπημαύρωσας ὁμίχλην | πάντη δινηθεὶς πετερυγῶν ῥιπαῖς κατὰ κόσμον | λαμπρὸν ἄγων φάος ἀγνόν, ἀφ' οὗ σε Φάνητα κυκλήσκω. For a comparison, cf. also *BD* 15 (e.g.: in [Faulkner, Goelet 1998, pl. 21, col. 5: *Shd-Wr, wbn m Nww*]).

further examined (**Fig. 5**). Water (and matter) correspond (*mutatis mutandis*) to Nūn; Time (~ *Rk*) corresponds to the immensurable eternity (*Hḥw*); Anagkē/Adrasteia corresponds to Ma'at (*Mʕt*); Aether corresponds to Shū (*šw*); Chaos corresponds to Amūn (*Imn*) or to the notion of *primordial disorder* (*tnmw*); Tartaros (*Táptapoc*, and also the Night) correspond to the Tenebrous Darkness (*Kkw/Kkw-Zmʕw*); the Sky (male in Hellenic mythology, but female in Egyptian mythology) corresponds to Nūt; Phanēs corresponds either to Rē^c-Atūm or/and to the Great Cackler (*Ngng-Wr / Gb?*), and both of them came out of the primeval egg and are winged. Of course, the egg is a common symbol and archetype in both these mythologies. It seems, however, more plausible to find correspondences between the Orphic and the Hermopolitan Cosmogony, than between the former and that of Heliopolis (see, though, **Fig. 3**).

As we showed in our PhD Thesis [Maravelia 2006b, 76–84, 392–409], we have here a description, virtually and *mutatis mutandis*, equivalent to the notions of modern Cosmology and Astrophysics: the vast but not infinite egg corresponds to the primordial *Sphere of Fire* that was produced just after the Big Bang¹⁹, bearing in itself the time, the matter and the energy of creation, that is all the pairs of elementary particles and anti-particles together with the cascade of light (Eg.: *iʕḥw/šw*) that brightened the newly-begotten Universe and was indeed born *in principio*²⁰. Svetlana Marakhonova has well compared the Egyptian Cosmogony to those of the Hellenes and the Copts (in the context of Gnosticism), having also analyzed the significant role of the primordial cosmic egg²¹. In this paper our purpose is

¹⁹ For a very good but simple introduction see: [Weinberg 1978].

²⁰ For a comparison to the *Holy Bible*, see *Genesis* I: 1–4; cf. e.g.: [Septuaginta 1979, I].

²¹ See: [Marakhonova 1993, 277–289]. For a comparison between the Egyptian and Hebrew Cosmogonies, cf.: [Korostovtsev 1974, 29]; between the Hellenic and Biblical Cosmogonies, cf.: [Λώλη 1937]; between the Egyptian Cosmogony cf.: [RÄRG, 864–867: art. “Weltbeginn”; Brandon 1963, 14–65; James 1969, 15–20; Notter 1974; Derchain 1981, 224–228; Clagett 1989, 263–406; Castel Ronda 1992–1994, 3–38; Lacarrière *et al.* 1996, 2–19] and that of the *Bible*, see: [Bauks 1998, 165–178; Currid 1991, 18–40]. On the Orphic Cosmogonies see: [Martínez-Nieto 2000, 181–263; 139–180 (Mousaios); Brisson 1995; Brisson, Meyerstein 1991].

to comparatively highlight some characteristic passages of cosmological and cosmographic or astronomical symbolism.

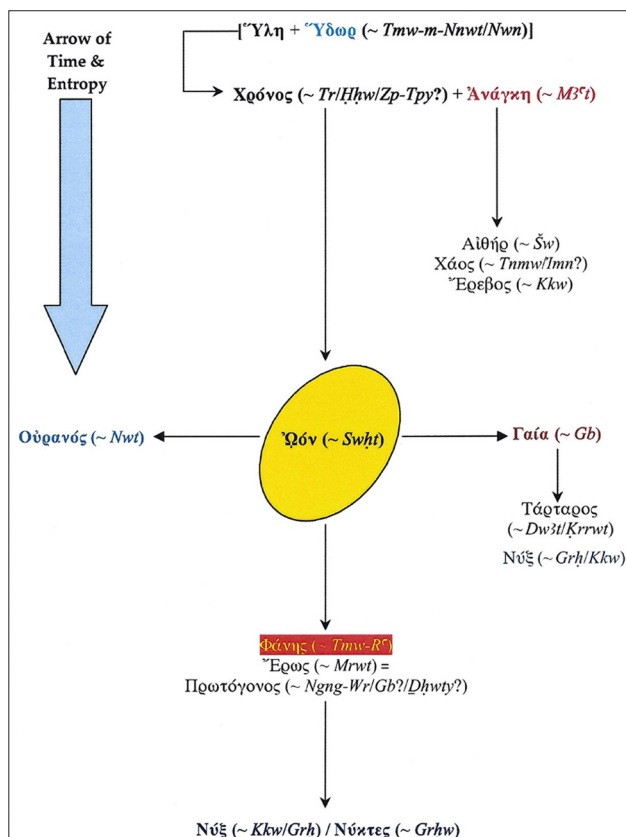

Fig. 5: Proposed correspondences and parallels (*mutatis mutandis*) between the Hellenic and the Egyptian cosmic deities, after the comparative study of the Orphic texts (mainly of the *Orphic Hymns*) with the funerary texts of the ancient Egyptians (mainly *PT*, *CT* & *BD*)²². Slightly adapted and improved diagram, after [Maravelia 2006b, 369, fig. IV.14; cf. also Maravelia 2007, 1247, fig. 1]

²² Nota: +: divine couple; =: identity; ~: proposed correspondence; ?: not sure. Additional Hellenic Sources: Damaskios: *Περὶ ἀρχῶν*, 123^B; Aristophanēs: *Ὀρνιθεύς*, 693–702; Hermeias: *Εἰς Πλάτωνα Φαῖδρον*, 247^C; Proklos: *Εἰς Πλάτωνα Τίμαιον*, 31^A; & c. Cf. aussi: [Brisson 1993, 174, 178].

We must point out that there are many references to the cosmogonic egg in the ancient Egyptian funerary texts (**Table I**), of which at least two are particularly interesting (**Table I**: № 28 and 53). The first (from the *CT*) denotes the concept of the (baby) solar god, coming out of his egg, shining in his disc, brightening his horizon and crossing his firmament. The second (from the *BD*) is of a quite similar context, glorifying the solar god in his egg, who brightens his disc, shines in his horizon and makes his firmament to radiate like gold. The similarity of both to the Orphic ideas is remarkable. Since the first passage comes from the older *Coffin Texts*, we consider it as the archetype and the one more expressive of the initial sense of this text (which could very well predate the Middle Kingdom, even though an analogous expression is not found in the *PT* (**Table I**). Both these excerpts consist of a mere invocation to Rē^c, who is described as being in his egg (cf. also Gardiner's N91, N131, especially N136, in comparison to H34: although in the N-Group we have the solar disc and not an egg, like the one signs H8 and H34 depict, the temptation to compare it to a virtual egg, due to its sphericity and the latent recurrent rebirth symbolism, is irresistible (**Fig. 1, 3, 6**): appearing in glory in the solar disc, brightening the horizon and swimming into his firmament; while, through these periodical (~ astronomical) actions, the solar deity could save the deceased from the dangers of the hereafter and bestow him/her the bliss of eternal life and incorporation into the always returning (stellar and/or solar) epiphanies of the Cosmos.

The context is indeed cosmovisional and clearly shows the astronomical elements of the continuous and periodical rising of the Sun, the brightening of the horizon and the movement of the solar disc on the celestial sphere, which were interpreted by the ancient Egyptians as cosmographic and metaphysical allegories. The Egyptian solar god could be considered here as analogous to the Orphic Phanēs. The use of archetypes and symbols from the world of birds, which are celestial beings and progenitors of eggs (since they have the virtually “divine” property of flying in the sky and creating life from their initially lifeless eggs), is characteristic in both the ancient Egyptian and the Hellenic cultures. The *μυθολογούμενον* is expressed in metaphysical images and metaphors of a solar (and in general of a cosmic) symbolism. In the passage from the *Book of the Dead*, for instance, the symbolism of gold (divine and solar colour *par excellence*) was indirectly

introduced, by the observation that Rē^e is shining like gold in the firmament. The cosmic egg is also met in the later periods of ancient Egypt; this characteristically happens towards the end of the Late Period and the Ptolemaic Period, where in Esna the local Cosmogony speaks of the egg begotten by Neith and creating the Sun²³, however this is lying far in time of the era we examine in our present paper.

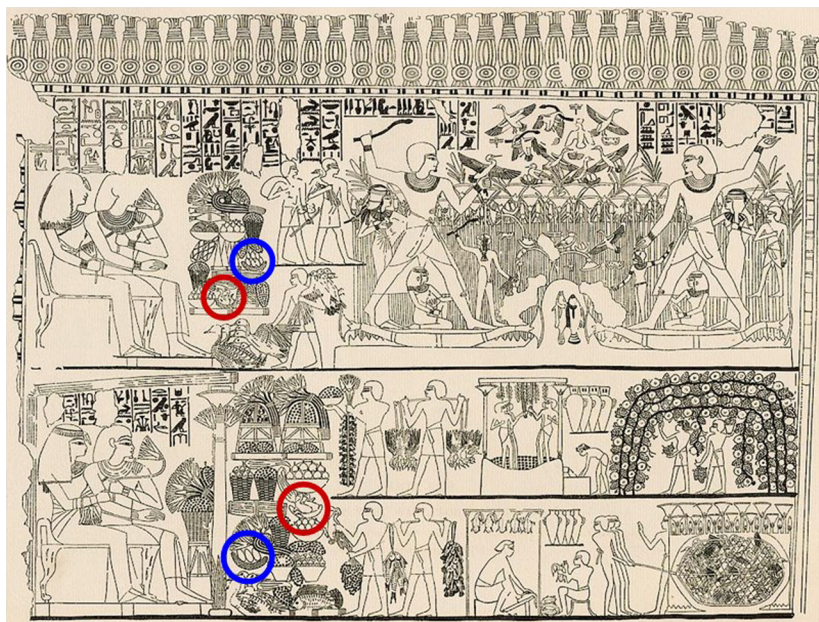

Fig. 6: Marsh-hunting, fishing, agricultural and offering scenes from the Tomb of Nakht (TT 52), coinciding with the *3hr*-Season. Between the offerings, note the characteristic double presence of a nest with eggs (highlighted in blue colour) and a nest with fledglings (highlighted in red colour), after [de Garis Davies 1917, *pl. XXII*]. Cf. also **Fig. 1 [L]**

The symbolism of birds is equally met in some of the passages (**Table I**) that refer to the transformation of *b3*-soul of the deceased

²³ For the text see: [Esna III, 1968, 28–34 (№ 206)]; for a translation see: [Esna V, 1962, 247–276 (mainly 262–263, on the hatching of the egg)]; cf. also: [Guilhou 2007, 22–23; Sauneron 1961, 43–48].

into a (golden) falcon (**Table I**: № 16, 25, and 62). The radiant Sun, was the echo of a very distant cosmic past, full of the energy of creation, the luminiferous reflections of which were virtually still felt extending into the present of the Egyptians of Antiquity. On the other hand, the Egyptian solar god, as a hieracocephalous deity illuminating the sky every day, was corresponding to the masculine hypostasis of Phanēs. The latter appears on the Modena relief, albeit together with the female symbol of the Moon's crescent (**Fig. 4 [L]**).

The ancient Nile-Dwellers were more inclined to abide on the metaphorical quintessence of their myths, without formulating proto-scientific conclusions, which was the case for the Orphic Hellenes, however a certain pre-scientific aura can be traced through the Egyptian cosmographic allegories. If we, then, compare *Orphic Hymn 6*, dedicated to Phanēs [Quandt 1973, 6] with the related ancient Egyptian funerary texts, we can perceive the advanced proto-scientific Hellenic cosmovision, using theological concepts and cosmic metaphors too, though in a more reasonable way, exegetic of the world structure and genesis.

III. Conclusions

We have examined comparatively from an egyptological, a philosophical and a cosmovisional point of view the role of the *cosmic egg* in the funerary texts of ancient Egypt (mainly *PT*, *CT* and *BD*) and in the *Orphic Hymns*, religion and cosmovision (**Table I** and **Fig. 5**). The egg, being an archetype and symbol for new life and regeneration in many cultures, was of a paramount importance in both ancient Egypt and ancient Hellas. In the former we meet at least 67 instances of occurrence of the term *egg* (*swḥt*) in the main funerary texts of the Pharaonic Period (3 in the *PT*, 48 in the *CT* and 16 in the *BD*), as well as the archetype of the Great Cackler (*Ngng-Wr*), alluding to the notions of light, new life, air, wind and breathing, shedding some more light on *BD* Chapter 56, concerned with the cosmic egg. In the latter the cosmogonic egg, together with the solar – and creator – deity Phanēs (*Φάνης*), is also met in the Orphic literature and mainly in the *Orphic Hymn* dedicated to this amphisexual god. We discussed the above and presented interesting comparisons, not only between Hellenic and Egyptian divinities, but also between Hellenic and Egyptian parallel notions concerned with Cosmogony.

Finally, we presented a few comparisons (*mutatis mutandis*) with important notions of modern Cosmology.

Astronomy was cultivated by the Orphics in the proto-scientific level, being also used practically in the domain of maritime navigation, the (quite advanced for that era) observation of the sky, as well as of various meteorological, atmospheric and other indirectly related (e.g.: terrestrial or geological phenomena) [Maravelia 2006b, 374–376]²⁴. The Orphics apparently had pure hearts, an enlightened spirit and lived in a part of the globe privileged with nice climatic conditions (clear skies). A long and very ancient tradition of astronomical experience was incorporated into their hymns, which demonstrate a descriptive character and an observational keenness, imprinted in a comprehensible and precise way, based on an archetypal celestial and cosmographic symbolism. Even though both metaphysical systems (Egyptian and Hellenic) use myths as a virtual vehicle of transportation of cosmovisional ideas, philosophical notions and natural reality, the Orphics managed to liberate themselves more from myths and from their literal implications, remaining faithful to an extraordinary henotheism. As in the case of the ancient Egyptian texts (where henotheism²⁵ hides itself in several instances), this fact gives a superficial religious appearance to the *Orphic Hymns* (as is also the case for the Egyptian funerary texts), which however succeeded in including a lot of precious and exact information related to astronomical phenomena. The virtual fermentation of these concepts, during the passage of many centuries, has led towards their incorporation in the Orphic texts, the ideas of which date from a more ancient past (c. 14th Century BC) than their first taxonomy and official grouping (6th Century BC). These very ideas were conceived as the result of a long astronomical tradition, which probably was partially influenced by various Oriental cultures²⁶, either Indo-Iranian or (to a lesser extent) Egyptian, and they were crystallized during the period of the 14th–13th Centuries BC. One of these ideas was the notion of the

²⁴ Our PhD Thesis was concerned mainly with the Astronomy of the Orphics. A new PhD Thesis is currently needed in the domains of the Meteorology and Geology of the Orphics.

²⁵ For an in depth discussion, see: [Maravelia 2014, 42–117].

²⁶ For an older discussion see: [Mansfield Haywood 1968].

cosm(ogon)ic egg, as a bearer of life and a begetter of a creator-god (Φάνης), that is met in both the ancient Egyptian and the ancient Hellenic cosmovision.

ABBREVIATIONS

ÄA – Ägyptologische Abhandlungen. Wiesbaden.

AntOr – Antiguo Oriente. Buenos Aires.

ASAÉ – Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. Le Caire.

BSÉG – Bulletin de la Société d'Égyptologie. Genève.

BD – *Book of the Dead*: Naville E. (1886), *Das Ägyptische Totenbuch der XVIII–XX Dynastie aus Verschiedenen Urkunden zusammengestellt*, Bd. I–II, Verlag von A. Asher & Co, Berlin.

CIMRM = Vermaseren M. J. (1956–1960), *Corpus Inscriptionum Monumentorum Religionis Mithraicae*, T. I–II, Hagæ Comitibus, M. Nijhoff.

CT – *Coffin Texts*: de Buck A. (1935–1961), *The Egyptian Coffin Texts*, Vol. I–VII, Oriental Institute Publications, University of Chicago Press, Chicago.

FCD – Faulkner R.O. (1991), *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, Griffith Institute and Ashmolean Museum, Oxford.

GM – Göttinger Miscellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion. Göttingen.

EG – Gardiner A. H. (1988), *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, 3rd Ed., Griffith Institute and Ashmolean Museum, Oxford.

Esna III – Sauneron S. (1968), *Le Temple d'Esna*, IFAO, Le Caire.

Esna V = Sauneron S. (1962), *Les fêtes religieuses d'Esna, aux derniers siècles du paganisme*, IFAO, Le Caire.

LÄ – Helck W. and Otto E. (eds.) (1975–1989), *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. I–VII, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

LAPO – Littératures Anciennes du Proche-Orient. Paris.

LGG – Leitz C. (ed.) (2002–2003), *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, Bd. I–VIII, OLA, T. 111–116, 129, Uitgeverij Peeters Leuven, Paris and Dudley MA.

OBO – Orbis Biblicus et Orientalis. Freiburg (Schweiz); Göttingen.

OLA – Orientalia Lovaniensia Periodica. Leuven.

PIREI – Publications Interuniversitaires de Recherches Égyptologiques Informatisées. Utrecht and Paris.

PM – Porter B. and Moss R. L. B. (with Burney, E.W.) (eds.) (1939–1988), *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings*, Vol. I–VIII, Clarendon Press, Oxford.

PT – Pyramid Texts: Sethe K. (1908–1910), *Die Altägyptischen Pyramidentexte*, Bd. I–II, J. Hinrichs, Leipzig.

Septuaginta – Rahlfs A. (ed.) (1979), *Septuaginta: Id est Vetus Testamentum Graece Iuxta LXX Interpretes*, 2nd Ed., Deutsche Bibelgesellschaft and Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἑταιρεία, Stuttgart; Ἀθήναι.

Symbols 1996 – Chevalier J. and Gheerbrant A. (eds.) (1996), *Dictionary of Symbols*; Translated by J. Buchanan-Brown J., 4th Ed., Penguin, London.

Wb. – Erman A. and Grapow H. (eds.), (1926–1931), *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, Bd. I–V, J. Hinrichs, Leipzig.

REFERENCES

Athanassakis A. N. (1977), *The Orphic Hymns: Text, Translation and Notes*, Scholars Press / The Society for Biblical Literature, Missoula.

Barguet P. (1967), *Le livre des morts des anciens Égyptiens*, LAPO, T. 1, Cerf, Paris.

Bauks M. (1997), “Präfigurationen der Hermopolitanischen Achtheit in der Sargtexten?”, *Biblische Notizen*, No. 88, pp. 5–8.

Bauks M. (1998), “Quelques traditions cosmogoniques en *Gen.* 1–2 ou nécessité et limite de la méthode comparative”, in Marconot J.-M. and Aufrère S.H. (eds.), *L'interdit et le sacré dans les religions de la Bible et de l'Égypte: Actes du Colloque Montpellier, le 20 Mars 1998, suivies de deux conférences sur le thème Bible & Égypte et d'une postface interdisciplinaire*, Université Paul Valéry, Montpellier, pp. 165–78.

Bickel S. (1994), *La cosmogonie égyptienne avant le Nouvel Empire*, OBO, T. 134, Éditions Universitaires, Fribourg.

Brandon S. G. F. (1963), “Chapter II. Egypt: Cosmogonies of Rival Sanctuaries”, *Creation Legends of the Ancient Near East*, Hodder & Stoughton, London, pp. 14–65.

Brisson L. (1993), *Orphée: poèmes magiques et cosmologiques*, Belles Lettres, Paris.

Brisson L. (1995), *Orphée et l'Orphisme dans l'Antiquité Gréco-Romaine*, Variorum, Aldershot.

Brisson L. and Meyerstein F.-W. (1991), *Inventer l'univers: Le problème de la connaissance et les modèles cosmologiques*, Belles Lettres, Paris.

Budge E. A. W. (1898), *The Book of the Dead: the Chapters of Coming Forth by Day; The Egyptian Text According to the Theban Recension in Hieroglyphic, Edited from Numerous Papyri, with a Translation, Vocabulary, etc.*, Vol. I–II, Kegan Paul, Trench, Trübner, London.

Burnet J. (1919), *L'aurore de la philosophie grecque*, trad. par A. Reymond, Payot, Paris.

Castel Ronda E. (1992–1994), “La Cosmogonia y la Enéada Helio-politana”, *Boletín de la Asociación Española de Egiptología*, No. 4–5, pp. 3–38.

Chatzissomoy T. (1996), *La cosmologie présocratique comme première recherche systématique de la raison: Des influences subséquentes et des différenciations*, Thèse de Doctorat, Université Paris IV Sorbonne, Paris.

Clagett M. (1989), “The World and its Creation: Cosmogony and Cosmology”, *Ancient Egyptian Science: A Source Book, I: Knowledge and Order*, Memoirs APS, Vol. 184, Philadelphia, pp. 263–406.

Currid J. D. (1991), “An Examination of the Egyptian Background of the Genesis Cosmogony”, *Biblische Zeitschrift*, Bd. 35, H. 1, pp. 18–40.

de Garis Davies N. (1917), *The Tomb of Nakht at Thebes*, Publications of the Metropolitan Museum, New York.

Derchain P. (1981), “Cosmogonie en Égypte pharaonique”, in Bonnefoy Y. (ed.), *Dictionnaire des mythologies*, T. I, Paris, pp. 224–8.

Desroches-Noblecourt C. (1978), *Tutankhamen: Life and Death of a Pharaoh*, 4th Ed., NY Graphic Society, Boston MA.

Dottin G. (1930), *Les Argonautiques d'Orphée*, Les Belles Lettres, Paris.

Eisler R. (1910), *Weltenmantel und Himmelszeit: Religionsgeschichtliche Untersuchungen zur Urgeschichte des antiken Weltbildes*, Beck, München.

Faulkner R. O. (1973–1978), *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, Vol. I–III, Aris & Phillips, Warminster.

Faulkner R. O. (1998), *The Ancient Egyptian Pyramid Texts (with Supplement of Hieroglyphic Texts)*, 2nd Ed., Oxford at the Clarendon Press, Oxford.

Faulkner R. O. and Goelet O. (1998), von Dassow (ed.), *The Egyptian Book of the Dead: The Book of going forth by Day: Being the Papyrus of Ani*, Chronicle Books, San Francisco.

Guilhou N. (2007), “La naissance du soleil et ses voyages d’Esna à Saïs: une lecture astronomique de la Cosmogonie d’Esna”, in Kormysheva E. (ed.), *Cultural Heritage of Egypt and Christian Orient*, Vol. 4, Moscow, pp. 13–24.

Guilhou N. (2019), “Une lecture calendérique de la Tombe de Nakht (TT 52)”, in Maravelia A. and Guilhou N. (eds.), *Environment and Religion in Ancient & Coptic Egypt: Sensing the Cosmos through the Eyes of the Divine*, Archaeopress Egyptology, Oxford (in press).

Guthrie W. K. C. (1952), *Orpheus and Greek Religion: A Study of the Orphic Movement*, 2nd Ed., Methuen, London.

Hannig R. (2009), *Großes Handwörterbuch Ägyptisch–Deutsch (2800–950 v. Chr.)*, 5th Ed., P. von Zabern, Mainz.

Harrison J. E. (1922), *Prolegomena to the Study of the Ancient Greek Religion [Orpheus and the Orphic Mysteries]*, Cambridge University Press, Cambridge.

Hendrickx S. (1995), “Decorated Ostrich Egg”, in Phillips T. (ed.), *Africa: The Art of a Continent*, Munich, Prestel, London and New York, No. 1 (37), pp. 78–9.

Houlihan P. (1988), *The Birds of Ancient Egypt*, The AUC Press, Cairo.

Illingworth V. (ed.) (1981), *A Dictionary of Astronomy*, 2nd Ed., Pan Books, London.

James T. G. H. (1969), “Creation and Cosmology”, *Numen Supplement*, Vol. 16, pp. 15–20.

Kerényi K. (1949–1950), “Die orphische Kosmogonie und der Ursprung der Orphik: Ein Rekonstruktionsversuch”, *Eranos*, Bd. 17, pp. 53–78.

Kern O. (1920), *Orpheus. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung*, Weidmann, Berlin.

Kern O. (ed.) (1972), *Orphicorum Fragmenta*, 3rd Ed., Weidmann, Zürich and Dublin.

Lacarrière J., Lachieze-Rey M., Bottero J., Yoyotte J. and Bonafé A. (1996), “Les récits de création du monde en Mésopotamie, en Égypte, en Grèce”, *Le Monde de la Bible*, T. 96, Paris, pp. 2–19.

Leisegang H. (1939), *The Mystery of the Serpent*, Leipzig.

Lefebvre G. (1923), “L’œuf divin d’Hermopolis”, *ASAE*, T. 23, pp. 65–7.

Liddel G. H. and Scott R. (1968), *A Greek–English Lexicon*, Revised & Augmented Edition with a Supplement, Oxford at the Clarendon Press, Oxford.

Linforth I. M. (1973), *The Arts of Orpheus*, 2nd Ed., Arno Press, New York.

Lloyd G. E. R. (1975), “Greek Cosmologies”, in Blacker C. and Loewe M. (eds.), *Ancient Cosmologies*, Allen & Unwin, London, pp. 198–224.

Λώλη Σ. (1937), *Ἡ Κοσμογονία κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφήν καὶ τοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνας* [The Cosmogony according to the Bible and according to the Ancient Hellenes], Θεσσαλονίκη 1937. (In Hellenic).

Mansfield Haywood R. (1968), *Ancient Greece and the Near East*, 2nd Ed., Vision, London.

Marakhonova S.-A. (1993), “A Version of the Origins of the World in Egyptian, Orphic and Gnostic Cosmogonies”, in Kormysheva E. E. (ed.), *Ancient Egypt and Kush: In Memoriam M. A. Korostovtsev*, Nauka Oriental Publishers, Moscow, pp. 277–89.

Maravelia A.-A. (2003), “Cosmic Space and Archetypal Time: Depictions of the Sky-Goddess Nūt in Three Royal Tombs of the New Kingdom and her Relation to the Milky Way”, *GM*, Bd. 197, pp. 55–72.

Maravelia A.-A. (2006a), “Le ciel selon l’Hymne Orphique à *Oou-
ranos* et selon des textes funéraires égyptiens (PT, CT, BD): une comparaison préliminaire”, *AntOr*, T. 4, pp. 41–65.

Maravelia A.-A. (2006b), *Les astres dans les textes religieux en Égypte antique et dans les Hymnes Orphiques*, BAR International Series, 1527, Archaeopress, Oxford.

Maravelia A.-A. (2007), “La loi universelle et le temps selon les Orphiques et selon les Égyptiens”, Goyon J.-C. and Cardin C. (eds.),

Actes du Neuvième Congrès International des Égyptologues, T. II, OLA, T. 150/2, Uitgeverij Peeters, Leuven, pp. 1243–50.

Maravelia A. (2014), “Ancient Egyptian Religion & Monotheism: A Meta-Physical & Quantum Mechanical Approach”, *Ancient Egyptian Science & Meta-Physics: Quintessence of Religious Allegories, Roots of Scientific Thought: Proceedings of the 1st Egyptological Conference of the Patriarchate of Alexandria: 6th May 2011*, *Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον Αἰγυπτιολογίας / Journal of the Hellenic Institute of Egyptology*, Vol. 2 (2012–2014), Athens, pp. 42–117.

Maravelia A. (2018), “The Thrill of Time through the Ancient Egyptian Religion and Art: *Ouroboros* as an Archetype for the Meta-Physics of Eternity”, *Shodoznavstvo*, Vol. 81, pp. 3–43.

Martínez-Nieto R. (2000), *La Aurora del Pensamiento Griego: Las Cosmogonías Prefilosóficas de Hesíodo, Alcman, Ferecides, Epiménides, Museo y la Teogonía Órfica Antigua*, Editorial Trotta, Madrid.

Mead G. R. S. (1965), *Orpheus*, J. Watkins, London.

Mead G. R. S. (1992), *Thrice-Greatest Hermes: Studies in Hellenistic Theosophy and Gnosis*. Vol. I–III, 2nd Ed., S. Weiser, Maine.

Merkelbach R. (1984), *Mithras*, Anton Hain, Königstein.

Morenz S. (1950), “Ägypten und die altorphanische Kosmogonie”, Morenz S. (ed.), *Aus Antike und Orient* (Festschrift W. Schubart), Leipzig, pp. 64–111.

Morenz S. and Schubert J. (1954), *Der Gott auf der Blume: Eine ägyptische Kosmogonie und ihre weltweite Bildwirkung*, Verlag Artibus Asiæ, Ascona.

Ndigi O. (1996), “Gb/Kb/Gbgb/Kòbá/Kòbákòbá ou le nom du dieu de la Terre et de l’oiseau créateur mythologique chez les Égyptiens et les Basaa du Cameroun”, *BSEG*, T. 20, pp. 49–70.

Notter V. (1974), *Biblischer Schöpfungsbericht und ägyptische Schöpfungsmythen*, Stuttgarter Bibelstudien, Bd. 68, Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart.

Παπαθανασίου Μ. (1978), *Κοσμολογικαὶ καὶ κοσμογονικαὶ ἀντιλήψεις εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν β' χιλιετηρίδα π.Χ.* [Cosmological and Cosmogonical Ideas in Hellas, during the 2nd Millenium BC] (PhD Thesis), University of Athens, Department of Mathematics, Athens. (In Hellenic, with English summary).

Papathanasiou M. (1991), "On the Astronomical Explanation of Phanēs's Relief at Modena", *Archæoastronomy*, Vol.16 (suppl. to *JHA*, Vol. 22), pp. S1–13.

Posener G. et al. (eds.) (1992), *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, 2nd Ed., Hazan, Paris.

Quandt G. (ed.) (1973), *Orphei Hymni*, 4th Ed., Weidmann, Zürich and Dublin.

Reeves N. (1990), *The Complete Tutankhamun*, Thames & Hudson, London.

Sauneron S. (1961), "La légende des sept propos de Méthyer au temple d'Esna", *BSFÉ*, T. 32, pp. 43–8.

Schlögl H. (1977), *Der Sonnengott auf der Blüte*, ÄA, Bd. 5, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Schneider J. and Voisin J.-F. (1991), "Les anciens Égyptiens élevaient-ils des pélicans?", *Anthropozoologica*, No. 14–15, pp. 63–4.

Schneider J. and Voisin J.-F. (1996), "Note complémentaire sur l'élevage des pélicans par les anciens Égyptiens", *Anthropozoologica*, No. 23, pp. 65–6.

Shedid A. G. and Shedid A. (1999), *Das Grab des Sennedjem*, 2nd Ed., von Zabern, Mainz.

Shorter A. (1938), *Catalogue of Egyptian Religious Papyri in the British Museum: Copies of the Book Pr(t) m hrw from the XVIIIth to the XXIInd Dynasty*, British Museum Press, London.

te Velde H. (1972), "The Swallow as Herald of the Dawn", *Ex Orbe Religionum: Studio Geo Widengren XXIV*, Brill, Lugduni Bata-vorum, pp. 26–30.

Tolmacheva E.G. (2003), "A Reconsideration of the Bnw-Bird in Egyptian Cosmogony", in Hawass Z. and Pinch-Brock L. (eds.), *Egyptology at the Dawn of the 21st Century: Proceedings of the 8th International Congress of Egyptologists, Cairo 2000*, Vol. 2, The AUC Press, Cairo and New York, pp. 522–6.

Tolmacheva E. G. (2004), "The Ancient Egyptian Roots of the Phoenix Myth: On the History of the Problem", in Maravelia A.-A. (ed.), *Europe, Hellas and Egypt: Complementary Antipodes during Late Antiquity: Papers from a Session, held at the European Association of Archaeologists 8th Annual Meeting in Thessaloniki 2002*, BAR International Series, 1218, Archaeopress, Oxford, pp. 93–8.

Toporov V. N. (1982), “Mirovoye yaytso”, in Tokarev S. A. (ed.), *Mify narodov mira*, T. II, Moscow, Sovetskaya Ensyclopediya, p. 681. (In Russian).

van der Plas D. et al. (2000), *Hieroglyphica: Sign List*, 2nd Ed., PIREI, Vol. I, Utrecht University, Utrecht and Paris.

Vandier J. (1969), *Manuel d'archéologie égyptienne*, T. V, A. et J. Picard & Cie, Paris.

Vernus P. and Yoyotte J. (2005), *Bestiaire des pharaons*, Perrin, Paris.

Veselovskiy I. N. (1982), “Astronomiya orfikov”, *Voprosy istorii estestvoznaniya i tekhniki*, No. 2, pp. 120–4. (In Russian).

Weinberg S. (1978), *Les trois premières minutes de l'univers*; Traduit par J.-B. Yelnik, Seuil, Paris.

West M. L. (1983), *The Orphic Poems*, Clarendon Press, Oxford.

Wilkinson R. H. (1992), *Reading Egyptian Art: A Hieroglyphic Guide to Ancient Egyptian Painting and Sculpture*, Thames & Hudson, London.

Zhitomirsky S. (2003), “The *Phænomena* of Aratus, Orphism, and Ancient Astronomy”, in Blomberg M. et al., (eds.), *Calendars, Symbols and Orientations: Proceedings of the 9th Meeting of the SEAC, Stockholm 27–30 August 2001*, Uppsala Astronomical Observatory Report, No. 59, Uppsala, pp. 79–82.

A. Маравелія

**КОНЦЕПЦІЯ КОСМІЧНОГО ЯЙЦЯ (*Swḥt*)
У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ
ТА В ОРФІЧНОМУ КОСМОБАЧЕННІ**

У пропонованій статті зіставляється з єгиптологічної, філософської та світоглядної точок зору роль космічного яйця в заупокійних текстах Стародавнього Єгипту (головним чином, Текстах пірамід, Текстах саркофагів і Книзі мертвих), а також у космобаченні орфічних гімнів. Яйце, що є архетипом і символом нового життя та відродження у багатьох культурах, мало першорядне значення як у Стародавньому Єгипті, так і в Стародавній Елладі. У першому випадку ми зустрічаємо щонайменше 67 випадків появи терміна “яйце” (*swḥt*) в основних заупокійних текстах періоду фараонів (3 у Текстах пірамід, 48 у Текстах саркофагів і 16 у Книзі мертвих), а також архетип Великого Гоготуна (*Ngng-Wr*), з посиленням на поняття світла, нового життя, повітря, вітру та дихання.

Надалі космогонічне яйце, разом із сонячним божеством і божеством-творцем Фанесом (Φάνης), також зустрічається в орфічній літературі та головним чином в орфічному гімні, присвяченому цьому божеству-амфісексуалу. Вищевикладене обговорюється, і надаються цікаві порівняння не тільки між еллінським і єгипетським божествами, але також між еллінським і єгипетським паралельними поняттями, що стосуються космогонії. Крім того, приділено увагу вислову 56 Книги мертвих, що стосується космічного яйця, а також близьким орфічним метафізичним доктринам, із наданням у деяких випадках порівнянь (*mutatis mutandis*) із важливими поняттями сучасної космології.

Ключові слова: давньоєгипетська релігія та космобачення, поховальні тексти (PT, CT, BD), геліопольська та гермопольська традиції, боги-творці, (космічне) яйце (*swht*), Великий Гоготун (*Ngng-Wr*), птахи, гніздо, чапля (*bnw*), орфічна релігія, орфічні гімни, Фанес, рельєф із Модени, космографічні метафори, світло, повітря, міфи творіння, сучасна космологія

А. Маравелія

КОНЦЕПЦИЯ КОСМИЧЕСКОГО ЯЙЦА (*Swht*)

В ДРЕВНЕМ ЕГИПТЕ

И В ОРФИЧЕСКОМ КОСМОВИДЕНИИ

В данной статье сопоставляется с египтологической, философской и мировоззренческой точек зрения роль космического яйца в заупокойных текстах Древнего Египта (главным образом, Текстах пирамид, Текстах саркофагов и Книге мертвых), а также в космовидении орфических гимнов. Яйцо, являющееся архетипом и символом новой жизни и возрождения во многих культурах, имело первостепенное значение как в древнем Египте, так и в древней Элладе. В первом случае мы встречаем как минимум 67 случаев появления термина “яйцо” (*swht*) в основных заупокойных текстах периода фараонов (3 в Текстах пирамид, 48 в Текстах саркофагов и 16 в Книге мертвых), а также архетип Великого Гоготуна (*Ngng-Wr*), со ссылкой на понятия света, новой жизни, воздуха, ветра и дыхания. В дальнейшем космогоническое яйцо, вместе с солнечным божеством и божеством-создателем Фанесом (Φάνης), также встречается в орфической литературе и главным образом в орфическом гимне, посвященном этому божеству-амфисексуалу. Вышеизложенное обсуждается, и представляются интересные сравнения не только между эллинским и египетским божествами, но также между эллинским и египетским параллельными понятиями, касающимися космогонии. Кроме того, уделено внимание главе 56 Книги мертвых,

касающейся космического яйца, а также близким орфическим метафизическим доктринам, с предложением в некоторых случаях сравнений (*mutatis mutandis*) с важными понятиями современной космологии.

Ключевые слова: древнеегипетская религия и космовидение, погребальные тексты (PT, CT, BD), гелиопольская и гермопольская традиции, боги-творцы, (космическое) яйцо (*swłt*), Великий Гоготун (*Ngng-Wr*), птицы, гнездо, цапля (*bnw*), орфическая религия, орфические гимны, Фанес, рельеф из Модены, космографические метафоры, свет, воздух, мифы творения, современная космология

Стаття надійшла до редакції 22.04.2019

* I should like to kindly thank Dr Nadine Guilhou for her bibliographical suggestions and information (especially on the Neith Cosmogony of Esna, and that concerning pelicans), and for providing the photos for **Fig. 2 [B]** and **6**. I also thank Dr Mykola Tarasenko for reading my text and editing it according to the editorial guidelines of *Oriental Studies*.

UDC: 930

THE IMAGE OF GEORGIA ON THE PAGES OF THE “UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL” IN POST-STALIN PERIOD

B. Novak

PhD student of the Department of History,
National University of “Ostroh Academy”
2, Seminarska Str., Ostroh, 35800, Ukraine
nowak161092@gmail.com

This paper is focused on the Georgian themes that fell into the “Ukrainian Historical Journal” (UHJ) in the Soviet period, and attempts to construct the image of this Transcaucasian country, which appeared in the post-Stalin era’s Ukrainian historiography. Publications (15) devoted to “Georgian” subjects in the official printed matter of historians of the Soviet Ukraine from 1966 to 1972 give a chance to obtain a generalizational picture of Georgia that existed in the Ukrainian Soviet historiography in this period. The source of the research was the publication of both Ukrainian and Georgian authors (not always historians), which deals with a variety of issues (not always directly historical). The articles, notes, reviews are devoted to the Ukrainian-Georgian historical and cultural ties, important events of the “common” history, as well as their personalities and historiography issues. The author comes to the conclusion that the image of Georgia on the pages of the UHJ was very unclear and fragmented. The main topics of the publications mentioned were: the joint struggle of the Georgian and Ukrainian people against the autocracy, the revolutionary struggle, the 1930s socialist competitions and, of course, the Great Patriotic War. The symbols of “Georgianity” were Shota Rustaveli and David Guramishvili, but they also had their Soviet interpretation. Soviet historians had to study the laws of the development of friendship formed in the eternal

© 2019 B. Novak; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

struggle against social and national pressure. The UHJ published materials that were in line with the concept of predeterminedness of the existence of the USSR, the memorable friendship, etc. The history of Georgia on the pages of the Ukrainian periodical is presented exclusively through the prism of Ukrainian-Georgian fraternal relations, which were deduced from the times of the Kyiv Rus and the Georgian relations with the Zaporozhian Cossacks. The author does not bypass the fact that Georgian researchers more often appear in Ukrainian periodical than their Ukrainian counterparts. However, for the first time in the history of Ukrainian historiography, the Ukrainian-Georgian relations were considered at the level of relations between the two republics, and in their own publications, it is extremely rare to indicate the leading role of the Russian people in the “friendly” family of the peoples of the USSR.

Keywords: Georgia, historiography, “Ukrainian Historical Journal”, image

Б. С. Новак

ОБРАЗ ГРУЗІЇ НА СТОРІНКАХ “УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ” В ПІСЛЯСТАЛІНСЬКУ ДОБУ

В українській гуманітаристиці загалом, і в українській історіографії зокрема, кавказознавча проблематика перебуває на маргінесі. Причини такої ситуації варто шукати в історії української науки і орієнталістики зокрема. Попри однозначно позитивні зрушення в 20-х роках ХХ ст. в напрямку становлення власне українських студій Сходу, сама історія діяльності сходознавчих установ і організацій (Візантологічна комісія, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та ін.) – це значною мірою історія про те, чого не вдалося зробити. Починання українських науковців (навіть цілком лояльних і “радянських”) були перекреслені сталінською політикою початку 30-х років. Саме в сталінські часи були закладені основи офіційного бачення історії і створені історичні й політичні концепції (“злиття націй”, “давньоруська народність”, “провідна роль російського народу” і т. д.), які з більшим чи меншим успіхом проіснували до розпаду Радянського Союзу. У межах цих концепцій радянські вчені-гуманітарії повинні були висвітлювати історію, культуру, національні взаємини в СРСР і обслуговувати чинний політичний режим. Після смерті Сталіна і проголошення Микитою Хрущовим нового політичного курсу, безпосередньо пов’язаного з критикою “культу особи”, відбулось послаблення ідеологічного тиску, що не могло не позначитись на ситуації в радянській науці.

У післясталінський період нове звучання отримала і кавказька тематика, яка знайшла своє відображення в тому числі і на сторінках провідного історичного видання в УРСР – “Українського історичного журналу” (далі УІЖ). У цьому дослідженні ми зосередимо свою увагу на грузинських сюжетах, які потрапили до УІЖ в радянський період і прагнемо сконструювати образ цієї закавказької країни, який постав в українській історіографії післясталінської доби. На нашу думку, “зріз” публікацій, присвячених “грузинській” тематиці, в офіційному друкованому органі істориків радянської України допоможе нам отримати узагальнююче уявлення про Грузію, яке існувало в українській радянській історіографії у вказаний період.

У цій статті використано результати досліджень сучасних українських історіографів Ірини Колесник [Колесник 2015], Віталія Яремчука [Яремчук 2009, 2017], Олександра Удод [Удод 2012], які присвячені історії української історичної науки в радянський період, а також теоретичним проблемам історіографії. Джерельну базу дослідження складають публікації в УІЖ, присвячені грузинській тематиці.

Окрему увагу слід звернути на поняття “образ” в історіографії. Один із словників подає таке визначення: образ – результат реконструкції об’єкта в свідомості людини, поняття, яке є невід’ємним елементом філософських, психологічних, соціологічних, естетичних та інших дискурсів [Історіографічний... 2004, 179]. Як відзначає О. Удод, цей термін характеризується пластичністю та мінливістю, що дозволяє досить вільно вживати зазначену дефініцію в інструментальному плані, кардинально змінювати ракурс висвітлення незалежно від ступеня загальності тієї чи іншої дослідницької проблематики та навіть грати різноманітними смислами [Удод 2012, 15]. Така гнучкість цього терміну, по суті, дозволяє суб’єкту дослідження самому визначати зміст цього поняття. В нашому випадку говоримо про історіографічний образ Грузії на сторінках УІЖ, який сформувався в радянський період. Головним чином, цей образ формують публікації як українських, так і грузинських авторів (не завжди істориків), присвячені різноманітній проблематиці (не завжди безпосередньо історичній). Це – статті, замітки, огляди та рецензії, присвячені українсько-грузинським історичним і культурним зв’язкам (у цьому контексті окремо

висвітлювалися революційні події 1917 року та громадянської війни, питання соціалістичного будівництва та події Другої світової війни), а також окремим персоналіям та проблемам історіографії. Всі ці опубліковані матеріали на сторінках українського історичного видання формують якщо і неповний, то принаймні офіційний, домінуючий і “правильний” образ Грузії.

Переважає більшість публікацій, в яких звучала грузинська тематика, припадають на час проведення сесій з українсько-грузинських історичних зв'язків, які проходили тричі: в 1967 р. у Тбілісі, в 1969 р. в Києві і в 1972 р. в Батумі [Яремчук 2009, 120]. Це період “мікроренесансу” в українській історичній науці і культурі, пов'язаного із загальним політичним кліматом в СРСР, і, головним чином, із часом перебування на посаді першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста. За словами І. Колесник, цей проміжок часу відмічений пожвавленням культурного й інтелектуального рухів активного українства, що між іншим призвело до легітимізації ознак українського історіописання [Колесник 2015, 169].

У контексті нашого дослідження варто згадати про постанову ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”. Рішення ЦК КП(б)У було спрямоване на придушення будь-яких виявів вільнодумства в українській історичній науці. У документі йшлося про те, що історію України потрібно розглядати не ізольовано, у тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу. Українським історикам також закидали, що вони ігнорують вплив революційних центрів (де поряд із Ленінградом, Москвою та Баку було названо Тбілісі) на боротьбу українського народу за соціальне і національне визволення [Рубльов 2012, 16–17]. Важко простежити зв'язок між постановою та публікаціями на грузинську тематику в УІЖ, оскільки між ними відрізок часу майже в двадцять років і, практично, ми говоримо про період зовсім іншої історіографічної ситуації, проте основним лейтмотивом публікацій була спільна боротьба українських і грузинських трудящих проти соціального і національного гноблення, роль грузинських більшовиків у революції на теренах України, “соціалістичне змагання” в 1930-ті роки та ін.

Починаючи від XVI (1930 р.) та XVII (1934 р.) з'їздів ВКП (б), на яких проголошувався курс на “злиття націй”, радянським

історикам ставилось завдання показати історичну обумовленість утворення СРСР і наголосити на спільності долі всіх народів, що в ньому проживали, тому важливою стала тема “тісних історичних зв’язків” [Яремчук 2017, 139–140]. Зазвичай ці історичні зв’язки виводились із “сивої давнини” і протягувались крізь віки аж до сучасності. Історію українсько-грузинських відносин у такому ключі було представлено в статті М. В. Церцвадзе “Непорушна дружба грузинського та українського народів” [Церцвадзе 1972], що приурочувалась до 50-річчя Жовтневої революції. Автор відносить початок українсько-грузинських відносин до часів Київської Русі, коли в 1154 р. київський князь Ізяслав Мстиславович одружився з дочкою грузинського царя Деметре I. Згадується також про шлюб між царицею Тамар та Юрієм, сином Андрія Боголюбського. Ця інформація подається як “продумане взаємне прагнення грузинських і руських державних діячів до зміцнення політичних зв’язків між обома державами” [Церцвадзе 1972, 22], не говорячи про те, наскільки ці династичні шлюби були тривалими і корисними. Ще однією важливою ланкою, що поєднувала Грузію і Україну, було запорозьке козацтво. Грузини входили до складу Війська Запорозького і брали участь у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Своєю чергою українські козаки брали участь у грузинській визвольній боротьбі проти “османських поневолювачів”. Згадується, що князі Західної Грузії (Гурії) – Гуріелі та Мінгрелії – Дадіані, зацікавлені в послабленні турків, вступали з українськими козаками в переговори, надавали їм гавані, дозволяли селитися на своїх землях. Причина українсько-грузинської дружби в цей час пояснюється тим, що “ненависть в Грузії до Туреччини була настільки сильною, що грузинські діячі не могли відмовитись від встановлення дружніх політичних відносин з українським козацтвом. Зближенню сприяла також релігійна спільність українців та грузинів. З другого боку, українські козаки, які виходили для набігів, так само повинні були шукати на узбережжі Чорного моря друзів, які могли б надати їм притулок” [Церцвадзе 1972, 22]. У наступні століття Україну і Грузію пов’язували діячі культурно-національного відродження. Акцент робився на тому, що грузини високо цінували творчість Тараса Шевченка, а під час відзначення в Грузії 1914 р. 100-річчя з дня народження українського поета представник

національно-визвольного руху, письменник Акакій Церетелі, який особисто знав Шевченка, виголосив промову, в якій закликав українців любити свою батьківщину і мову так, як її любив Шевченко [Церцвадзе 1972, 23]. Наступним об'єднаним пунктом була спільна боротьба українського і грузинського народів проти російського самодержавства. Спільність боротьби полягала в тому, що грузинські революційні діячі брали участь у боротьбі за національне і соціальне визволення на території України, а відповідно українці на території Грузії. Два народи поєднували імена “полум'яних революціонерів” Лаврентія Картвелашвілі, Артема Квінітадзе, Тенгіза Жгенті, Лук'яна Табукашвілі. Окремо згадується про Серго Орджонікідзе, який після революції був направлений в Україну як надзвичайний комісар РРФСР і ЦК партії зі спеціальним завданням і особливими повноваженнями. На цій посаді він “твердо проводив ленінську політику єдності дій партійних і радянських органів, сприяв створенню нового радянського державного апарату, очищенню Рад від контрреволюційних елементів” [Церцвадзе 1972, 24]. Окремо згадується про участь Й. Сталіна в партійному житті українських комуністів: у 1918 р. він став членом ЦК Комуністичної партії України, а у 1920 р. був учасником IV конференції КП(б) України [Церцвадзе 1972, 24]. Зміцненню “братерських зв'язків” сприяло соціалістичне змагання між промисловими підприємствами, сільськогосподарськими колективами, окремими передовиками промислового та сільськогосподарського виробництва. І звичайно, окремою була тема дружби українців і грузинів у роки Великої Вітчизняної війни. Так схематично виглядала історія українсько-грузинських зв'язків. У статті прямо не наголошується про провідну роль російського народу в об'єднанні всіх народів Радянського Союзу і, що цікаво, не говориться про Переяславську Раду 1654 р. і Георгіївський трактат 1783 р., за якими Грузія і Україна відійшли під протекторат Росії. Є тільки одна контекстуальна згадка про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією.

Проблемі встановлення радянської влади в Грузії і в Україні були присвячені окремі статті Ш. В. Цагайрешвілі [Цагайрешвілі 1967], В. К. Імвадзе, К. С. Шипіцина [Імвадзе, Шипіцин 1967], М. І. Мельника [Мельник 1967]. Головна ідея цих публікацій – братерська допомога представників України в боротьбі

за встановлення влади Рад у Грузії і участь грузинів у встановленні радянської влади в Україні. У контексті українсько-грузинської дружби в роки Другої світової війни написана стаття І. П. Бабалашвілі “Воїни-грузини в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни” [Бабалашвілі 1969], в якій ідеться про “інтернаціональну єдність Країни Рад”, що стало передумовою перемоги СРСР у боротьбі з фашизмом. Говориться про грузинів у лавах Червоної армії, які брали участь в обороні і звільненні України, діяли в партизанських з’єднаннях Сидора Ковпака та ін. Характерним для таких публікацій було наголошення на героїзмі, що засвідчено нагородженням воїнів-грузинів орденами Богдана Хмельницького та Героя Радянського Союзу.

Цінною з точки зору інформативності є замітка грузинського історика і географа Вахтанга Джаошвілі “Розселення українців на території Грузинської РСР” [Джаошвілі 1970]. Без зайвої радянської патріотики автор викладає фактичний і статистичний матеріал, розповідає про історію розселення українців на території Грузії, кількість населення у різні часи, сфери, в яких були зайняті українці, про асиміляційні процеси в Грузії. Вказується, що грузинські колонії з’явилися на території України значно раніше, ніж українські поселення в Грузії, час появи яких автор відносить до другої половини XIX ст. і пов’язує з остаточним приєднанням Кавказу і його “освоєнням”.

Одним із найбільш упізнаваних символів Грузії і грузинської літератури був Шота Руставелі і його поема “Витязь в тигровій шкурі”. 1966 р. 800-річний ювілей поета відзначався на всесоюзному рівні. У тому ж році в УІЖ з’явилася стаття літературознавця Ш. Я. Вядро “Геній грузинської літератури (до 800-річчя з дня народження Шота Руставелі)” [Вядро 1967]. Дослідник чималу увагу присвятив історії дослідження спадщини поета. Автор відзначив, що серед українців першими почали досліджувати поему Микола Гулак та Олександр Навроцький, який вперше переклав уривок із поеми українською мовою. Але перший повноцінний український переклад “Вепхіс-ткаосані” належить академіку АН УРСР Миколі Бажану. Видання вийшло у світ у 1937 р. і з того часу декілька разів перевидавалося. Щодо самого Руставелі, то його “радянський образ” показово характеризує наступний уривок із цієї статті: “Виступаючи в поемі прибічником сильної,

централізованої держави, гнівно тавруючи іноземних загарбників, Руставелі вустами своїх героїв, особливо Автанділа, висловлює прогресивні для того часу суспільно-політичні ідеї. Він закликає звільнити рабів з неволі, роздати багатства бідним, забезпечити сиріт і вдів, заперечує проти закріпачення жінок, часто без поваги, а іноді й неприхильно відзивається про церковників... Однак це не означає, що в творчості Руставелі, як в його світогляді, немає суперечностей. Геніальний грузинський поет був сином свого часу, і саме з цієї точки зору треба сприймати його творчість. Будучи виразником ідеології панівної верхівки тодішньої Грузії, обстоюючи феодальну державу з централізованою владою, він, зрозуміло, не міг бути послідовним у своїх поглядах” [Вядро 1966, 133]. Ще одним символом грузинської літератури, який якнайкраще вписувався в контекст “віковічної дружби” українського і грузинського народу, був поет Давид Гурамішвілі [Вядро 1967], який більшу частину свого життя провів на Миргородщині. Власне Гурамішвілі, як вважає Ш. Вядро, і заніс в Україну вперше (у XVIII ст.) відомості про Руставелі та його твір [Вядро 1967, 135].

У 1960-х роках вдалося дещо подолати негативні оцінки творчості Агатангела Кримського – про нього почали писати без ідеологічних звинувачень і почали публікувати деякі праці вченого [Яремчук 2018]. Віталій Сарбей опублікував статтю про А. Кримського і його взаємини з професором грузинської словесності в Лазаревському інституті східних мов Олександром Хаханашвілі [Сарбей 1967]. Власне, будучи учнем останнього, в Лазаревському інституті А. Кримський вивчив грузинську мову, і, незважаючи на спеціалізацію в сфері історії та мови тюрксько-мусульманського Сходу, разом з тим набув досить ґрунтовних знань з історії Грузії та її культури. О. Хаханашвілі активно підігрівав грузинознавчі інтереси А. Кримського, який з 1898 р. почав працювати на посаді доцента, а згодом професора арабської словесності. Однак більше уваги в статті В. Сарбея приділено не стільки Кримському як кавказознавцю і грузинським мотивам його творчості, скільки важливості дружби між Хаханашвілі і Кримським, через яку в українське культурне середовище почали потрапляти відомості про Грузію, а в грузинське про Україну.

1967 р. в 3-му номері УІЖ з’явилась спільна стаття українських істориків Миколи Котляра та Володимира Панібудьласки, присвячена історії вивчення українсько-грузинських зв’язків в українській радянській історичній науці [Котляр, Панібудьласка 1967]. Автори відзначали, що історія Грузії недостатньо висвітлювалася в українській історичній літературі дожовтневого періоду. На початку свого розвитку осторонь цього питання стояла і українська радянська історіографія [Котляр, Панібудьласка 1967, 75]. Вперше розробку тематики з історії Грузії розпочала Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС), заснована в 1926 р. Вона у 1927–1931 рр. видавала журнал “Східний світ” (із шостого номеру 1930 р. “Червоний Схід”), на сторінках якого друкувалися статті з історії, археології, економіки, етнографії та мистецтвознавства Грузії. Автори статті подають короткий огляд вміщених у друкованому органі ВУНАС публікацій А. Потапова, Т. Івановської, Д. Гордєєва, М. Полієвкова, О. Лодиженського, П. Маненка. Наступний блок – це праці з історико-партійної тематики, революції, соціалістичного будівництва, історії комуністичної партії, “непорушної віковичної дружби” і т. ін., огляд яких складає основу статті. Окремий акцент робиться на виході у світ “Української радянської енциклопедії”, на сторінках якої, як зазначали автори, значне місце відведено історії, економіці і культурі Грузії. Більшість статей з грузинської тематики написані авторами з Грузії, але деяка частина матеріалів підготовлена українськими вченими. У цьому контексті згадується Леонід Владич, який написав розділ “Архітектура” у великому нарисі “Грузинська Радянська Соціалістична Республіка” [Котляр, Панібудьласка 1967, 78]. Чималу увагу автори присвятили культурним і літературним взаєминам між Україною і Грузією. Разом із тим, відзначається певна одноманітність публікацій, які мало не всі присвячені окремим діячам грузинської культури, написані до ювілею того чи іншого письменника чи художника, не пов’язані між собою і позбавлені узагальнень. Пальму першості в дослідженні творчості Шота Руставелі дослідники, зрозуміло, віддають Миколі Бажану. Дослідження творчості іншого “культового” грузинського поета Давида Гурамішвілі належить літературознавцю Дмитру Косарику. До досліджених аспектів українсько-грузинських стосунки автори відносять дружбу українського і

грузинського народів у роки останньої передвоєнної п'ятирічки, а також студії про культурні зв'язки обох народів, наводячи як приклад працю “Братерство народів – братерство культур” за редакцією Максима Рильського. Підсумовуючи, М. Котляр і В. Панібудьласка твердять, що “білих плям” у дослідженні українсько-грузинських стосунків ще достатньо. Відзначається відсутність праць, в яких всебічно була б представлена участь грузинів у боротьбі за Радянську владу в Україні. Як можна зрозуміти, пріоритетними для авторів цієї публікації були дослідження діяльності “видатних діячів” Комуністичної партії – вихідців із Грузії, що працювали на території України і про яких в українській радянській історіографії не було “ґрунтовних наукових розробок”. Інша “важлива прогалина” – дослідження “українсько-грузинської дружби в роки війни”. Автори статті приходять до ще одного цікавого висновку: “грузинські дослідники набагато частіше виступають в українських виданнях, ніж їх українські колеги – у грузинських”.

Окремо варто згадати про те, що огляди всіх трьох сесій українсько-грузинських істориків публікувалися в журналі [Дмитрієнко, Жужунадзе 1967; Лугова 1969; Панібудьласка 1972]. Частина виголошених доповідей і промов (як наприклад доповідь Віталія Сарбея про А. Кримського і О. Хаханашвілі) публікувалися в УІЖ. Поза тим, окремо був висвітлений огляд грузинської історіографії, що стосувався тематики “50-річчя Великого Жовтня” [Дмитрієнко, Тимченко 1967]. Час від часу на грузинські видання публікувалися рецензії українських істориків [Дмитрієнко, Тимченко 1967; Симоненко, Табачник 1987].

Проаналізувавши опубліковані матеріали, можна ствердити, що образ Грузії на сторінках УІЖ був надзвичайно невиразний і фрагментарний. Історія країни з дуже давньою історією та культурою розглядалася виключно через призму українсько-грузинських братерських відносин, які виводились із часів Київської Русі і взаємин грузинів із запорозькими козаками. Основний акцент робився на спільній боротьбі проти самодержавства, революційній боротьбі, соціалістичному змаганні, та періоді “Великої Вітчизняної війни”. За цими темами ховалась “справжня” історія Грузії. Публікації з'являлися на тлі сесій українсько-грузинських істориків, проте до друку в журнал не потрапляли статті на менш

політично “актуальні” теми, як, скажімо, повідомлення Ярослава Ісаєвича на першій сесії 1967 р. про маловідоме джерело початку XVI ст. “Опис або щоденник заморської подорожі в Єгипет, до гори Синай, у святу землю і, зрештою в Сирію”, що містить цікаві відомості про Грузію, чи доповідь Федора Шевченка “Грузини у війську запорізькому” [Дмитрієнко, Жужунадзе 1967]. Натомість, в УІЖ публікувалися статті, які сприяли уодноманітненню історії Грузії з історією України, коли наголошувалися тези про “спільність”, “віковічну дружбу” і т. ін. Символами “грузинськості” виступали постаті Шота Руставелі та Давида Гурамішвілі, однак і вони мали свою підтасовану до загального образу інтерпретацію. Радянськими істориками повинні були вивчатися закономірності розвитку дружби, яка склалась у віковичній боротьбі проти соціального і національного гніту [Котляр, Панібудьласка 1967]. Однак вперше в історії української історіографії грузинська тематика була розглянута на рівні відносин двох республік. Для того, щоб доповнити образ Грузії в окреслену добу, потрібно окреме дослідження присвятити опублікованим матеріалам українсько-грузинських сесій істориків.

СКОРОЧЕННЯ

УІЖ – Український історичний журнал. Київ.

ЛІТЕРАТУРА

Бабалашвілі І. П. Воїни-грузини в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни // **УІЖ**. 1969. № 10.

Вядро Ш. Я. Геній грузинської літератури. До 800-річчя з дня народження Ш. Руставелі // **УІЖ**. 1966. № 9.

Вядро Ш. Я. Творець “Давитіані”. До 175-річчя з дня смерті Давида Гурамішвілі // **УІЖ**. 1967. № 8.

Джаошвілі В. Ш. Розселення українців на території Грузинської РСР // **УІЖ**. 1970. № 1.

Дмитрієнко М., Жужунадзе Р. Об’єднана наукова сесія з історії українсько-грузинських відносин. Тбілісі // **УІЖ**. 1967. № 7.

Дмитрієнко М., Тимченко Ж. Грузинські історики до 50-річчя Великого Жовтня // **УІЖ**. 1967. № 2.

Імвадзе В. К., Шипіцин К. С. Сини Грузії в боротьбі за владу Рад на Україні // **УІЖ**. 1967. № 3.

Колесник І. Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози // **Світло й тіні українського радянського історієписання**. Київ, 2015.

Котляр М. Ф., Панібудьласка В. Ф. Питання українсько-грузинських історичних зв'язків в українській радянській історіографії // **УІЖ**. 1967. № 3.

Лугова О. Друга наукова українсько-грузинська сесія // **УІЖ**. 1969. № 8.

Матиашивили А. Г. Дружба и братское сотрудничество украинского и грузинского народов в период Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. Тбилиси: Сабчота сакартвело, 1986. Рец. Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Нове дослідження з історії братерських зв'язків // **УІЖ**. 1987. № 7.

Махарадзе Н. Б. Победа социалистической революции в Грузии. Тбилиси: Сабчота-Сакартвело, 1965. Рец. Дмитрієнко М. Ф., Тимченко Ж. П. // **УІЖ**. 1967. № 3.

Мельник М. Слово про полум'яного більшовика Лукіана Табукашвілі // **УІЖ**. 1967. № 3.

Історіографічний словник. Харків, 2004.

Панібудьласка В., Тівадзе Т. Ц. Наукова конференція в Батумі, присвячена 50-річчю утворення СРСР // **УІЖ**. 1972. № 9.

Рубльов О. С. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту Історії України Академії Наук УРСР”, постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. // **Енциклопедія Історії України**. Київ, 2012.

Сарбей В. А. Ю. Кримський та О. С. Хаханашвілі // **УІЖ**. 1967. № 3.

Удод О. Історія історичної науки в Україні: проблеми дисциплінарної структури та предметної області досліджень // **Академічні й доакадемічні образи української історіографії**. Київ, 2012.

Цагарейшвілі Ш. В. З історії встановлення радянської влади у Грузії // **УІЖ**. 1967. № 9.

Церцвадзе М. В. Непорушна дружба грузинського та українського народів // **УІЖ**. 1972. № 9.

Яремчук В. **Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-х – початку 1970-х років**.

2008. URL: <http://history.org.ua/JournALL/graf/18/6.pdf> (дата звернення: 01.03.2018).

Яремчук В. **Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби**. Острог, 2009.

Яремчук В. **Українська історіографія: суспільно-політична історія. Посібник**. Острог, 2017.

REFERENCES

Babalashvili I. P. (1969), “Voyiny-hruzyny v boyakh za Ukrainu v roky Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny”, *UIZh*, No. 10, pp. 89–92. (In Ukrainian).

Vyadro Sh. Ya. (1966), “Heniy hruzyns’koyi literatury. Do 800-richchya z dnya narodzhennya Sh. Rustaveli”, *UIZh*, No. 9, pp. 33–6. (In Ukrainian).

Vyadro Sh. Ya. (1967), «Tvorets’ “Davytiani”». Do 175-richchya z dnya smerti Davyda Huramishvili», *UIZh*, No. 8, pp. 125–7. (In Ukrainian).

Dzhaoshvili V. Sh. (1970), “Rozselennya ukrayintsiv na terytoriyi Hruzyns’koyi RSR”, *UIZh*, № 1, pp. 104–8. (In Ukrainian).

Dmytriyenko M. and Zhuzhunadze R. (1967), “Obyednana naukova sesiya z istoriyi ukrayins’ko-hruzyns’kykh vidnosyn, Tbilisi”, *UIZh*, No. 7, pp. 156–8. (In Ukrainian).

Dmytriyenko M. and Tymchenko Zh. (1967), “Hruzyns’ki istoryky do 50-richchya Velykoho Zhovtnya”, *UIZh*, No. 2, p. 159. (In Ukrainian).

Imvdadze V. K. and Shypitsyn K. S. (1967), “Syny Hruziyi v borot’bi za vladu Rad na Ukrayini”, *UIZh*, No. 3, pp. 84–9. (In Ukrainian).

Kolesnyk I. (2015), “Ukrayins’ke istoriyepysannya 1960–1980-kh rr.: kul’turni rozryvy ta metamorfozy”. *Svitlo y tini ukrayins’koho radyans’koho istoriopyssannya*, Institut istorii Ukrainy NANU, Kyiv, pp. 169–76. (In Ukrainian).

Kotlyar M. F. and Panibud’laska V. F. (1967), “Pytannya ukrayins’ko-hruzyns’kykh istorychnykh zv’yazkiv v ukrayins’kiy radyans’kiy istoriografii”, *UIZh*, No. 3, pp. 75–83. (In Ukrainian).

Luhova O. (1969), “Druha naukova ukrayins’ko-hruzyns’ka sesiya”, *UIZh*, No. 8, pp. 154–5. (In Ukrainian).

Matiashevili A. G. (1987), “Druzhba i bratskoye sotrudnichestvo ukrainskogo i gruzinskogo narodov v period Velikoy Otechestvennoy

voyny, 1941–1945 gg., Tbilisi: Sabchota sakartvelo, 1986. Rets. Simonenko R. G., Tabachnik D. V. Nove doslidzhennya z istorii braters'kikh zv'yazkiv", *UIZh*, No. 7, pp. 143–5. (In Ukrainian).

Makharadze N. B. (1967), "Pobeda sotsialisticheskoy revolyutsii v Gruzii, Tbilisi: Sabchota-Sakartvelo, 1965. Rets. Dmitriyenko M. F., Timchenko Zh. P.", *UIZh*, No. 3, pp. 149–50. (In Russian).

Mel'nyk M. (1967), "Slovo pro polumyanoho bil'shovyka Lukiana Tabukashvili", *UIZh*, No. 3, pp. 90–1. (In Ukrainian).

Istoriografichnyy slovnyk (2004), Skhidno-rehional'nyy tsentr humanitarno-osvitnikh initsiatyv, Kharkiv, pp. 179–82. (In Ukrainian).

Panibud'laska V. and Tivadze T. Ts. (1972), "Naukova konferentsiya v Batumi, prysvyachena 50-richchyu utvorenniya SRSR", *UIZh*, No. 9, pp. 146–7. (In Ukrainian).

Rubl'ov O. S. (2012), "Pro politychni pomylky i nezadovil'nu robotu Instytutu Istoriyi Ukrayiny Akademiyi Nauk URSR", postanova TsK KP(b)U vid 29 serpnia 1947 r., *Entsyklopediya Istoriyi Ukrayiny*, Naukova dumka, Kyiv, pp. 16–7. (In Ukrainian).

Sarbey V. A. (1967), "Yu. Kryms'kyy ta O. S. Khakhanashvili", *UIZh*, No. 3, pp. 92–7. (In Ukrainian).

Udod O. (2012), "Istoriya istorichnoyi nauky v Ukrayini: problemy dystsyplinarnoyi struktury ta predmetnoyi oblasti doslidzhen", *Akademichni y doakademichni obrazy ukrayins'koyi istoriografii*, Kyiv, pp. 7–26. (In Ukrainian).

Tsahareyshvili Sh. V. (1967), "Z istoriyi vstanovlennya radyans'koyi vlady u Hruziyi", *UIZh*, No. 9, pp. 97–8. (In Ukrainian).

Tsertsvadze M. V. (1972), "Neporushna druzhba hruzyns'koho ta ukrayins'koho narodiv", *UIZh*, No. 9, pp. 21–7. (In Ukrainian).

Yaremchuk V. (2008), "Obrazy istoriyi ukrayins'koyi istoriografii v istorichniy natsi Ukrayiny seredyny 1950-kh – pochatku 1970-kh rokiv", available at: <http://history.org.ua/Journ ALL/graf/18/6.pdf> (accessed 01.03.2018). (In Ukrainian).

Yaremchuk V. (2009), *Mynule Ukrayiny v istorichniy nautsi URSR pislyastalins'koyi doby*, Vyd-vo Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya", Ostroh. (In Ukrainian).

Yaremchuk V. (2017), *Ukrayins'ka istoriografiya: suspil'no-politychna istoriya*, posibnyk, Vyd-vo Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya", Ostroh. (In Ukrainian).

Б. С. Новак

**ОБРАЗ ГРУЗІЇ НА СТОРІНКАХ
“УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ”
В ПІСЛЯСТАЛІНСЬКУ ДОБУ**

У цьому дослідженні зосереджено увагу на грузинських сюжетах, які потрапили до “Українського історичного журналу” (УІЖ) в радянський період, і зроблено спробу сконструювати образ цієї закавказької країни, який постав в українській історіографії післясталінської доби. “Зріз” публікацій (15), присвячених “грузинській” тематиці в офіційному друкованому органі істориків радянської України з 1966 по 1972 р. дає змогу отримати узагальнююче уявлення про Грузію, яке існувало в українській радянській історіографії у вказаний період. Джерельною базою дослідження стали публікації як українських, так і грузинських авторів (не завжди істориків), що стосуються різноманітної проблематики (не завжди безпосередньо історичної). Проаналізовано статті, замітки, огляди та рецензії, присвячені українсько-грузинським історичним і культурним зв’язкам, важливим подіям “спільної” історії, а також окремим персоналіям та проблемам історіографії. Автор приходить до висновку, що образ Грузії на сторінках УІЖ було змальовано надзвичайно невиразно та фрагментарно. Головними темами згаданих публікацій були: спільна боротьба грузинського і українського народів проти самодержавства, революційна боротьба, соціалістичні змагання 30-х рр. та, звичайно, “Велика Вітчизняна війна”. Символами “грузинськості” виступали постаті Шота Руставелі та Давида Гурамішвілі, однак і вони мали свою підтасовану до загального образу інтерпретацію. Радянськими істориками повинні були вивчатись закономірності розвитку дружби, яка склалась у віковичній боротьбі проти соціального і національного гніту. В УІЖ публікувалися матеріали, котрі йшли в руслі концепцій напередвизначеності, зумовленості існування СРСР, вікопомної дружби тощо. Історія Грузії на сторінках українського періодичу представлена виключно крізь призму українсько-грузинських братерських відносин, які виводилися з часів Київської Русі та взаємин грузинів із Запорозькими козаками. Автор не оминає і той факт, що грузинські дослідники набагато частіше виступають в українських виданнях, ніж їхні українські колеги. Однак вперше в історії української історіографії українсько-грузинські стосунки розглядалися на рівні відносин двох республік, а в самих публікаціях вкрай рідко вказується на провідну роль російського народу в “дружній” сім’ї народів СРСР.

Ключові слова: Грузія, історіографія, Український історичний журнал, образ

Б. С. Новак
**ОБРАЗ ГРУЗИИ НА СТРАНИЦАХ
“УКРАИНСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА”
В ПОСЛЕСТАЛИНСКИЙ ПЕРИОД**

В этом исследовании сосредоточено внимание на грузинских сюжетах, которые попали в “Украинский исторический журнал” (УИЖ) в советский период и сделана попытка сконструировать образ этой закавказской страны, который появился в украинской историографии в после-сталинский период. “Срез” публикаций (15), посвященных “грузинской” тематике в официальном печатном издании историков советской Украины с 1966 по 1972 г., позволяет получить обобщающее представление о Грузии, которое существовало в украинской советской историографии в указанное время. Источниковой базой исследования стали публикации как украинских, так и грузинских авторов (не всегда историков), касающиеся разнообразной проблематики (не всегда непосредственно исторической). Проанализированы статьи, заметки, обзоры и рецензии, посвященные украинско-грузинским историческим и культурным связям, важным событиям “общей” истории, а также отдельным персоналиям и проблемам историографии. Автор приходит к выводу, что образ Грузии на страницах УИЖ был очень невнятным и фрагментарным. Главными темами упомянутых публикаций были: совместная борьба грузинского и украинского народов против самодержавия, революционная борьба, социалистические соревнования 30-х гг. и, конечно, “Великая Отечественная война”. Символами “грузинскости” выступали фигуры Шота Руставели и Давида Гурамишвили, однако и они имели свою подтасованную к общему образу интерпретацию. Советскими историками должны были изучаться закономерности развития дружбы, которая сложилась в вековой борьбе против социального и национального гнета. В УИЖ публиковались материалы, которые шли в русле концепций предопределенности, обусловленности существования СССР, памятной дружбы и тому подобное. История Грузии на страницах украинского издания представлена исключительно сквозь призму украинско-грузинских братских отношений, которые выводились со времен Киевской Руси и взаимоотношений грузин с запорожскими казаками. Автор не обходит тот факт, что грузинские исследователи гораздо чаще выступают в украинских изданиях, чем их украинские коллеги. Однако впервые в истории украинской историографии украинско-грузинские отношения рассматривались на уровне отношений двух республик, а в самих публикациях крайне редко указывается на ведущую роль русского народа в “дружественной” семье народов СССР.

Ключевые слова: Грузия, историография, Украинский исторический журнал, образ

Стаття надійшла до редакції 04.01.2019

COFFIN LID OF THE EGYPTIAN PRIESTESS OF THE 25TH DYNASTY (NKPHCP KPL-Arch-829)

M. Tarasenko

DSc (History)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

niktarasenko@yahoo.com

The article presents the results of the preliminary study of the female anthropoid coffin lid from the funds of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve Inv. no. KPL-Arch-829, belonging to the Egyptian priestess who lived in the period of the 25th Dynasty (according to stylistic features, the lid dates to 680–656 B.C.). Attention is focused on the problem of the provenance of this object, the question of the name of its mistress and the particular features of the iconography of the design of the coffin. This artifact was acquired by Bohdan Khanenko in the Sales Hall of the Cairo Museum of Antiquities in 1903 for the collection of the Emperor Nikolai Aleksandrovich Art-Industrial and Scientific Museum in Kyiv (now the National Art Museum of Ukraine), that was opened in December 1904. The studied lid was exhibited in this museum till 1914 or 1915. Later from 1938 till 1941 this object was a part of the “Exhibition of Monuments of Ancient Egypt” exposition in the Shevchenko Central Historical Museum on the territory of the Kyiv-Pechersk Lavra, and since 1970s till 1991 at the “Caves Exhibition”. The investigated coffin lid belonged to the woman wearing the priestly title *ḥsyt (n) ḥnw n Imn*, that is translated as “Musician in the (internal) room (= sanctuary) of Amun”. Reading her name causes difficulties. O. D. Berlev proposed to read it as *Mn^c.t*, but more suitable variants are *Njt-dj=s(.t)* or *Sn.t-^cn / Sn.t-dj=s* (by J. Elias). The stylistics of the lid design refers to the Type IV design of the inner lids by J. Taylor or to the Type A1 of the coffins by J. Elias’s classification. Of a special interest in the design of the Lavra lid is a so-called “Hathoric” wig, having curls rounded

© 2019 M. Tarasenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

in different directions. This type of wig is first fixed on the anthropoid coffins of the late 17th – early 18th Dynasties and its appearance on the coffins of the 25th Dynasty is a kind of archaism characteristic to the Saite era. The 25th Dynasty coffin of Tkalibis Copenhagen NM AAe 1 has a similar wig.

Keywords: Ancient Egypt, coffin, lid, priestess, 25th Dynasty, collections, iconography

М. О. Тарасенко

КРИШКА САРКОФАГА ЄГИПЕТСЬКОЇ ЖРИЦІ XXV ДИНАСТІЇ (НКПКЗ КПЛ-Арх-829)¹

У статті пропонується результати дослідження кришки жіночого антропоїдного саркофага з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПКЗ) інв. № КПЛ-

Арх-829, що належав єгипетській жриці, яка жила за доби XXV династії. Увагу буде приділено проблемі походження цього об'єкта, питанню імені його власниці та певним особливостям іконографії його оформлення.

Загальні відомості. Кришка давньоєгипетського антропоїдного жіночого саркофага НКПКЗ КПЛ-Арх-829 виготовлена з дерева і має розмір 170 × 55 см. Її зовнішню частину прикрашають поліхромний розпис і написи, а внутрішня частина не містить жодного декору та покрита білим ґрунтом (мал. 1)². За стилістичними ознаками (див. нижче) кришка датується 680–656 рр. до н. е., тобто кінцем XXV династії³.

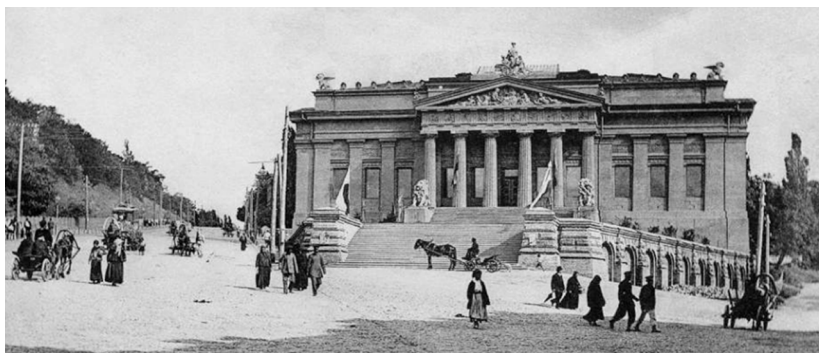
Мал. 1

¹ Стаття базується на матеріалах доповіді, прочитаної на міжнародній науковій конференції “Могилянські читання 2017. Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії” (м. Київ, НКПКЗ, 7–8 грудня 2017 р.) [Тарасенко 2018, 124–129].

² © Фото автора; © НКПКЗ.

³ Її правління датується 760–656 рр. до н. е.

Походження. Цей артефакт був придбаний відомим українським меценатом і колекціонером *Богданом Івановичем Ханенком* (1849–1917) разом з іншими єгипетськими предметами в Залі продажів (*Salle de vente*) Каїрського музею старожитностей у 1903 р. для колекції Київського міського музею старожитностей та мистецтв (КММСМ) [Древности... 1903, 1–13], надалі для Київського художньо-промислового та наукового музею імені Государя Імператора Миколи Олександровича (КХПНМ) (нині Національний художній музей України), який було урочисто відкрито та освячено у грудні 1904 р. [Федорова 2007а, 273–274; Рязанова, Федорова 2010, 330–331] (**мал. 2**)⁴.

Мал. 2

Загалом Б. Ханенко придбав у Єгипті понад 100 предметів старовини⁵. Здебільшого це були дрібні речі (статуетки, фрагменти

⁴ Фото за <https://bit.ly/2NXnqVo>. Див також: [Пучков 2013, 187].

⁵ В експозиції КММСМ та КХПНМ було представлено 135 предметів єгипетської старовини [Древности... 1903, 9–13, Киевский... 1906, 57–58; Киевский... 1911, 55–56; Киевский... 1913, 55–56], втім, частина з них належала до більш раннього зібрання Київського міського музею старожитностей та мистецтв [Тураєв 1899, 217], який функціонував з 1899 р. і фонди якого у 1904 р. склали основу зібрання КХПНМ [Федорова 2007а, 273]. Цікаво, що Б. О. Тураєв, який описував київські колекції єгипетських старожитностей наприкінці XIX ст. [Тураєв 1899, 199–217, табл. VI–XI], у своїй узагальнювальній статті 1914 р. про КХПНМ не згадує [Тураєв 1914, 26–28]. Відповідно, йому не було відомо про існування цього великого зібрання єгипетських артефактів навіть через десять років після початку існування нового музею, який, втім, займав те саме приміщення.

скульптур, *ушебті*, амулети, прикраси, посуд тощо), але були й великі предмети: мумія людини, дві кришки (одну з яких ми розглядаємо) та корпус від антропоїдних саркофагів⁶, прямокутний саркофаг типу *krsw*⁷, картонажі та ящик для *ушебті* [Древности... 1903, 9–13, Киевский... 1906, 57–58; Киевский... 1911, 55–56; Киевский... 1913, 55–56]⁸. Кришка, яка є предметом нашої статті, згадується в усіх виданнях за № 4 та має ідентичний опис:

⁶ Кришка і ящик від саркофагів XXI династії разом із мумією людини були продані як єдиний комплект [Киевский... 1906, 57 (1); Киевский... 1911, 55 (1); Киевский... 1913, 55 (1)]. Ці об'єкти зберігаються у фондах НКПІКЗ (кришка – КПЛ-Арх-838, ящик – КПЛ-Арх-828, мумія – КПЛ-Арх-827). Однак зазначимо, що цей комплект має штучний характер.

⁷ Таку назву ці саркофаги дістали через форму, що відтворює детермінатив та ідеограму слова *krsw* – “саркофаг” (GSL Q6) [Gardiner 1958, 500]. Саркофаги цього типу входять у вжиток, починаючи з XXVI династії у Верхньому Єгипті, зокрема придбаний Ханенком саркофаг походить з Ахміма. Згідно з описом Ханенка, його власником був “Нес в Гутер сын Гирт-Кхета, рожденный от госпожи Па-Дю-Хир-Па-Кхот” [Киевский... 1906, 57 (2); Киевский... 1911, 55 (2); Киевский... 1913, 55 (2)]. З 1959 р. саркофаг *Nj-sw-p3-ntr* сина *Hrw-3h-bjt* та *T3-dj(t)-Hrw-p3-Hrdw* зберігається в Одеському археологічному музеї (ОАМ) за інв. № 71701, але не експонується [Berlev, Hodjash 1989, 32 (41)]. У 1905 р. цей же саркофаг згадує у своїй статті В. Шпігельберг. Він наводить імена власника цього саркофага та його батьків, і повідомляє, що їх йому повідомив його колега Г. Штайндорф, який переписав їх із саркофага, який бачив взимку 1903 р. в Залі продажів Каїрського музею [Spiegelberg 1905, 85]. Цікаво, що щодо цього саркофага О. Д. Берлев прямо вказує, що він був придбаний у Каїрському музеї в 1903 р. і потрапив до Києва [Berlev, Hodjash 1989, 32 (41)], натомість стосовно лаврських саркофагів, для яких це твердження також справедливе, таких даних він не наводить.

⁸ Слід зазначити, що єгипетська колекція була лише малою частиною дару Музею Б. Ханенка, який особисто пожертвував для його розбудови експонатів та коштів на суму бл. 200 тис. крб. Подарована ним музею в 1904 р. колекція старожитностей налічувала 3145 предметів і оцінювалася в 70 тис. крб. [Отчет... 1904, 8]. Б. Ханенко був одним з головних організаторів створення цього закладу, який з 1899 р. функціонував як Міський музей старожитностей та мистецтв, а протягом 1902–1917 рр. він був головою Київського товариства старожитностей та мистецтв, яке багато зробило для розширення археологічної колекції КХПНМ [Кулаковский 1905, 5 *и сл.*; Донюк 2013, 344–345; Федорова 2007, 252–253].

“Крышка деревянная расписная от саркофага, в котором заключалась мумия женщины; изображение её помещено на крышке” [Древности... 1903, 9 (4), Киевский... 1906, 57 (4); Киевский... 1911, 55 (4); Киевский... 1913, 55 (4)]. Проте, тільки в виданні 1906 р. вказано, хто є автором опису єгипетської колекції і передмови до нього: “Б. Х.”, тобто *Богдан Ханенко* [Киевский... 1906, 56].

У пореволюційний час колекція КХПНМ була націоналізована, а сам музей кілька разів змінював свою назву. У січні 1918 р., за часів Української Народної Республіки, його було перейменовано в Національний музей України. З 1919-го по 1924 р. вже радянське керівництво дало йому назву “Перший державний музей”, а з 1924 р. – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (ВІМ) [Рязанова, Федорова 2010, 330; Пучков 2013, 185; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, 804–806]. Втім, зазначимо, що єгипетські старожитності в експозиції цього періоду не були представлені, зокрема згадка про них відсутня в путівнику по музею від 1928 р. [Козловська 1928]. Найімовірніше, їх законсервували ще в 1915 р. у зв’язку з подіями Першої світової війни, але евакуйовані вони не були та перебували у сховищі аж до остаточного утвердження радянської влади, як це було у випадку з колекцією Церковно-Археологічного музею Київської духовної академії (ЦАМ КДА) [Крайній 2002, 16, 18]. Протягом 1920-х – 1930-х рр. всі три головні колекції єгипетських старожитностей, Художньо-промислового та наукового музею, Археологічного музею Університету Св. Володимира та ЦАМ КДА, були сконцентровані в Лаврському музеї культів та побуту (ЛМКП), який з 1930 р. було розформовано, а його колекції були включені до Державного культурно-історичного заповідника “Всеукраїнський музейний городок” (ВМГ) [Боряк 2016, 171]⁹. Втім, ті єгипетські

⁹ “Першою, ще у 1923 р., у Лавру була перевезена збірка ЦАМ КДА. Вона потрапила до відділу історії релігій (інша назва відділ культів) Лаврського музею культів та побуту. 29.08.1924 р. до ЛМКП надійшла частина єгипетської збірки Першого державного музею (з 1924 р. ВІМ), яка становила 76 одиниць зберігань за інвентарними номерами (фактично 79 предметів) зі 135 одиниць зберігань всієї збірки. 15.10.1928 р. на засіданні Фахової комісії Укрнауки з розподілу майна Археологічного музею Київського інституту народної освіти (кол. Університет св. Володимира) було прийнято рішення про підготовку до перевезення на

речі, які експонувалися в ЛМКП та ВМГ наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. [Київ... 1930, 521], походили, скоріше за все, лише з колишньої колекції ЦАМ КДА, яка стала частиною зібрання цього відділу ВМГ ще в 1923 р. [Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, 855, прим. 112; 2018а, 36 (94)].

У вересні 1935 р. відбулися нові реорганізаційні зміни, на базі ВІМ створили Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (ЦІМ) [Радієвська, Сорокіна, Завальна 2016, 194; Боряк 2016, 174], який об'єднав низку археологічних, етнографічних та історичних колекцій. У зв'язку з необхідністю проведення виставки, присвяченої 15-річчю Червоної армії, ще в 1934 р. було ухвалено рішення про переміщення археологічної колекції ВІМ/ЦІМ до ВМГ [Радієвська, Сорокіна, Завальна 2016, 194–195]. Отже, у 1936 р. ЦІМ було переведено з приміщення на вул. Кірова, 29 (нині Грушевського, 6) до ВМГ. Фонди були розміщені в підвалах 19-го корпусу Лаври [Радієвська, Сорокіна, Завальна 2016, 195–199], а експозиційні відділи, зрештою, зайняли вісім корпусів [Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, 806]. З 1938-го по 1941 р. у лаврському корпусі № 8 діяла “Виставка пам'яток Стародавнього Єгипту” [Короткий довідник 1941, 51–52], яка представляла колекцію єгипетських старожитностей ЦІМ, що налічувала на той момент 226 музейних предметів згідно з інвентарною книгою цього музею від 1938 р. (інв. №№ ас 13277–13500)¹⁰.

територію ВМГ (кол. Лавра) збірки східних речей та Єгипту” [Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, 855, прим. 112]. Ми вдячні авторам цього дослідження, зокрема Т. Себті (Київ), за надану в наше розпорядження копію тексту цієї статті до публікації.

¹⁰ “Інвентарна книга відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я” ЦІМ зберігається в НФ НМІУ. Згідно з цією інв. книгою, у січні 1936 р. до єгипетської колекції ЦІМ були долучені 68 предметів із ВМГ, які походили, відповідно, з колишньої колекції ЦАМ КДА. Їхній окремий опис також міститься в НФ НМІУ (витяг з інв. книги ВМГ). Таким чином, очевидно, що єгипетські речі з колекцій університетського музею та колишнього художньо-промислового та наукового музею перебували на фондовому зберіганні у ВМГ (підвали 19-го лаврського корпусу) та ВІМ/ЦІМ і не експонувалися. На це вказує і сам факт переведення експозиції та фондів з приміщення на вул. Кірова, 26 до ВМГ, і дії з реставрації та підготовки експозиції єгипетських старожитностей у новому приміщенні

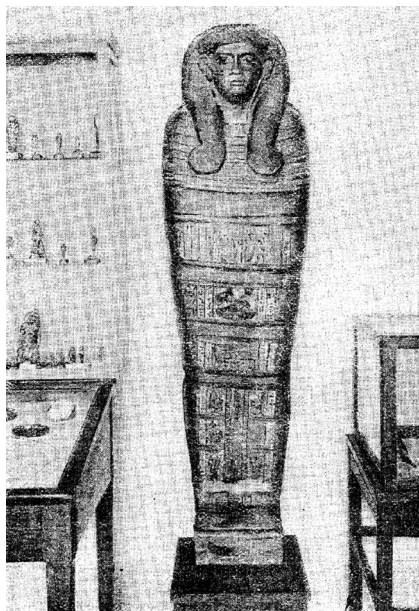
З початком Другої світової війни та нападом Німеччини на СРСР археологічна колекція ЦІМ була терміново законсервована, але евакуювати єгипетські старожитності не встигли¹¹. До жовтня 1943 р. вони перебували у фондосховищі створеного німцями Крайового музею до- і ранньої історії (*Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte*), який розташовувався у приміщенні колишнього Музею Леніна за адресою вул. Володимирська, 57 (нині це Будинок вчителя) [Сорокіна, Завальна, Радієвська 2015, 288–294; Сорокіна, Завальна, Радієвська 2017, 210–229]. У жовтні 1943 р. частина археологічної колекції, і зокрема давньоєгипетські речі, була вивезена (“евакуйована”) до Німеччини, де потрапила до замку Хьохштедт (*Höchstädt*) у Баварії [Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, 815–820; 2018а, 16–19, 36–39]. Повернулися ці старожитності до України лише в 1948 р.¹² Частина з них, і зокрема кришка саркофага, яка є предметом цієї статті, була передана до фондів Києво-Печерського заповідника. Певний час ці речі залишалися не інвентаризованими й були взяті на облік лише в 1977 р., коли досліджувана кришка отримала сучасний інв. № КПЛ-Арх-829. Зазначимо існування певної плутанини з її інвентарним номером. У каталозі московської виставки 1991 р. наведено некоректний інв. номер “КПЛ-Арх-299”, до того ж ще й походження об’єкта віднесено до колекції музею при Університеті Св. Володимира [Берлев, Ходжаш 1991, 48 (47)]. У каталозі Берлева – Ходжаш наведено інший варіант інв. номера: “КР-64170-VP” [Berlev, Hodgeash 1998, 31 (37)]. Нарешті, безпосередньо на внутрішній поверхні кришки білою фарбою виписано ще один номер – 256. Інв. номер ЦІМ на пам’ятці не виявлено.

Історія експонування. Експонування цього артефакту мало три етапи. Перший пов’язаний з експозицією археологічного відділу Київського художньо-промислового та наукового музею,

ЦІМ, що проводилися протягом 1936–1938 рр., процес яких відображено на фотографічних негативах з НА ІА НАНУ [НА ІА НАНУ, ф. 57, оп. 1, од. зб. 1–140] (див.: [Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, 850, прим. 90]).

¹¹ Див. докладніше: [Себта 2016, 17–23].

¹² Див. докладніше: [Себта 2016, 80–81; Тарасенко 2017, 103–105; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018, 855–860, прим. 112–115; Радієвська, Себта, Сорокіна 2018а, 36–39; Тарасенко 2018а, 328–331].

Мал. 3

де ця кришка разом з іншими єгипетськими старожитностями, придбаними для музею Б. Ханенком, була доступна публіці з 1903-го по 1914 або 1915 р. На жаль, фотографії цієї експозиції не збереглися, але відомо, що відділ археології займав у музеї “три великих зали нижнього поверху” [Кулаковский 1905, 9]. Другий етап – це згадана вже “Виставка пам’яток Стародавнього Єгипту” ЦІМ у лаврському корпусі № 8¹³ (2-й поверх, зал 4, відділ ІХ експозиції), яка діяла з 1938-го по 1941 р. [Короткий довідник 1941, 51–52] (мал. 3) [Короткий довідник 1941, 53]. Третій

етап найдовший і тривав з кінця 1970-х років до початку 1990-х, коли ця кришка перебувала в експозиції “Виставки печер” у Києво-Печерському заповіднику (мал. 4)¹⁴.

Крім того, у 1991 р. кришка КПЛ-Арх-829 разом із кришкою чоловічого саркофага ХХІ династії КПЛ-Арх-838 перебували на тимчасовій виставці “Древнеегипетские памятники из музеев СССР” у Москві [Берлев, Ходжаш 1991, 48 (47)]. Після повернення до Києва всі єгипетські старожитності були зняті з експонування і переведені на фондове зберігання в НКПІКЗ. З вересня 2009-го по березень 2013 р. досліджувана кришка саркофага зберігалася у фондах Львівської художньої галереї з метою реставрації та подальшого експонування в Музеї східних цивілізацій у Золочівському замку, але зрештою була повернута до Києва. Лише 18 травня 2017 р., у Всесвітній день музеїв, єгипетська

¹³ Колишня Лаврська друкарня, нині в ньому розташований Музей книги та друкарства України.

¹⁴ © Фото НКПІКЗ.

Мал. 4

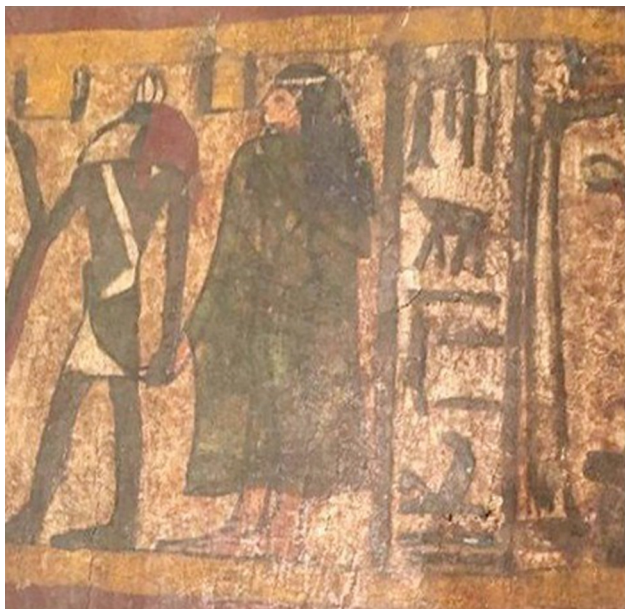
колекція НКПКЗ знову була доступна для огляду відвідувачам заповідника¹⁵, після чого пам'ятки були повернуті до фондосховища.

Власниця саркофага: проблема імені. Кришка саркофага КПЛ-Арх-829 належала жінці. Щодо її імені, то в 1991 р. О. Д. Берлев вважав, що ним є “Хес(ит)-хен-Амон” [Берлев, Ходжаш 1991, 48 (47)]. Втім, виявилось, що це не ім'я, а жрецький титул *ḥsyt (n) ḥnw n Imn*, який перекладається як “музикантка (або “співачка”)¹⁶ (у) (внутрішньому) приміщенні (тобто “святинищі”)¹⁷ Амона”. Цей титул вказує, що місцем виготовлення саркофага були Фіви. Титул повторюється у трьох регістрах декору кришки. Наведемо приклад.

¹⁵ Див.: <https://bit.ly/2VPubLx>.

¹⁶ Докладніше про цей титул та функції його власниць див.: [Naguib 1990, 232–335; Ritner 1998, 85–90; Koch 2012, 188–195; Большаков 2017a, 199–202].

¹⁷ Див.: [Berlev, Hodjash 1998, 31; Gardiner 1958, 464 (F26); HHWb, 634].

Мал. 5

Регістр Суду (мал. 5)¹⁸:

ḥꜣyt (n) ḥnw n Tmn mꜣꜥ-ḥrw – “музикантка (у) святилищі Амона, правоголосна”

Коментар

У 1998 р. О. Д. Берлев запропонував прочитання імені власниці київської кришки саркофага – “Мо^{се}”. Транслітерується це ім’я як *Mn^c.t* (“Менат”) [Berlev, Hodjash 1998, 31, 32 (a)], а перекладається як “годувальниця” [PN I, 151 (7); Wb., II, 78; HHWb, 338]. Дослідник вважає, що в зазначеному реєстрі це ім’я подане в ідеографічній формі у вигляді знака В5 за А. Гардінером [Gardiner 1958, 448], що зображує жінку, яка сидючи годує немовля . При цьому він відзначає ще й наявність у її руці характерного батіжка-*nḥḥw* (“flagellum”) [Berlev, Hodjash 1998, 32 (a)], що в такому разі є унікальним випадком для графіки цього знака: . Як пластичне втілення цього символу О. Д. Берлев навіть наводить серію керамічного посуду, що зображає жінку-годувальницю з немовлям [Brunner-Traut 1970, 145–164] (мал. 6, 7) [Brunner-

¹⁸ © Фото автора.

Traut 1970, *Taf. III, Abb. 9* (Paris Louvre AF 6. 643); *Taf. II, Abb. 7* (Moscow PSMFA 3632)].

Мал. 6

Мал. 7

Ім'я *Mn^c.t* та її київська пам'ятка також враховані у списку власниць титулу *ḥsyt n ḥnw n Imn* часів XXII–XXV династій у монографії К. Кох з посиланням на Берлева [Koch 2012, 237 (30)]. Втім, прочитання імені власниці саркофага як *Mn^c.t* викликає заперечення. Безпосередній огляд написів на кришці під час роботи над їхньою фіксацією у фондах НКПІКЗ дав змогу з'ясувати, що в реєстрі Суду (мал. 5) виписано різновид знака, що зображає не годувальницю з батіжком-*nḥḥw*, а жінку, яка сидить з лотосом у руці . Починаючи з Нового царства, різні форми цього знака на речах поховального інвентарю, що належали жінкам, виступали своєрідної “гендерною” ідеограмою до формули *m³c-ḥrw* “правоголосна”, яка була обов'язковою прикладкою до імені померлої людини [Gessler-Löhr 1990, 25–43].

Натомість *фонетична форма* імені подана в реєстрі поховального ложе, на якому, попри затертість, можна побачити інші символи, а отже, інше ім'я.

Мал. 8

Регістр поховального ложе (мал. 8)¹⁹:

dd mdw n Wšir ḥšyt (n) ḥnw (n) 2 Imn Nj.t-dj.s(.t) (?) mʕ-hrw –
 “¹Промовляння слів для Осіріса, музикантки (у) (внутрішньому) приміщенні ²Амона, Нейтдіс(ет) (?), правої голосної”.

Коментар

Якщо титул господарки київської кришки саркофага не викликає проблем із прочитанням і повторюється тричі в різних сегментах, то прочитання імені викликає труднощі. Ім’я, що виписане в наведеному сегменті у другому стовпці, імовірно, має читатися не як запропоноване Берлевім *Mn^c.t*, але як *Nj.t-dj=s(.t)* (“Нейтдіс(ет)”) ²⁰. Припустимо, що це спрощена форма від *Nj.t-iir-dj=s(.t)* (“Нейт-дала-їй-(народження)”) [PN I, 181 (26)]. Втім, Дж. Еліас запропонував і інший можливий варіант прочитання імені ²¹ – як *Sn.t-ḥn* (“Прекрасна сестра”) або *Sn.t-dj=s* (“Сестра-дала-їй-(народження)”) ²².

¹⁹ © Фото автора.

²⁰ Ми вдячні Джонатану Еліасу (Dr. Jonathan Elias, AMSC Research, LLC, Carlisle, USA) за консультацію та дискусію стосовно прочитання цього імені.

²¹ Усне повідомлення автору.

²² Пор.: [PN I, 297 (21)].

Написи. Репертуар інскрипцій на кришці є доволі традиційним для саркофагів такого типу і складається з низки заупокійних формул-висловлень до різних богів і місцевостей потойбічного світу. Стислий опис кришки, його фотографії та переклад текстів були здійснені О. Д. Берлевим [Berlev, Hodjash 1998, 31–32 (37), *pl.* 29 (П.37.1, П.37.2)]. Проте якість фотографій кришки у цьому виданні невисока, відсутні відтворення ієрогліфічного тексту та транслітерації.

Стилістика оформлення. Досліджувана кришка належить до типу IV дизайну внутрішніх кришок за Дж. Тейлором [Taylor 2003, 115, *pl.* 65], еталонним прикладом якого є саркофаг Джемонтуефанха London BM EA 25256 (мал. 9)²³, або до типу A1

Мал. 9

Мал. 10

Мал. 11

²³ © Trustees of the British Museum.

саркофагів за новітньою класифікацією Дж. Еліаса (неопублікована)²⁴.

Окрім лондонського саркофага, до цього ж типу декору можна віднести кілька десятків саркофагів з різних музеїв світу²⁵. Наприклад, для XXV династії це саркофаги Інамуннефнебу Leiden M.30 (мал. 10) [Taylor 1989, 58, fig. 46–47], Мутменех (або Менех-Мут) Turin 2223 (мал. 11)²⁶, Усірмосе Bruxelles E. 5889c [van de Walle, Limme, De Meulenaere 1980, 75–80; 78, fig. 12], Паді-Херішефа Boston (Massachusetts General Hospital) (мал. 12) [Elias 2014, 37, fig. 5] та Аменхотепіуіна, сина Амунхаї та Бакрі

Мал. 12

Мал. 13

Мал. 14

²⁴ Усне повідомлення автору.

²⁵ Ми вдячні Дж. Еліасу за допомогу та консультації.

²⁶ © Museo Egizio, Torino.

Edinburgh NMS a.1869.33B-C (**мал. 13**) [Manley, Dodson 2010, 85], Неспаутітайї Bern (Ethnographische Sammlung am Historischen Museum) AE 1bis. (**мал. 14**) [Küffer, Siegmann 2007, 107], Акесуїта Ljubljana (National Museum) [Kajfež 2014; Eigner 2017, 79, fig. 4.4d]. Дуже близьку схему та стилістику оформлення має саркофаг ОАМ № 52978 [Berlev, Hodjash 1998, 35 (48); pl. 66 (II, 48)], проте якість виготовлення цього саркофага значно поступається лаврському екземпляру.

Розвиток цього типу оформлення продовжується і за XXVI династії (*mun A1 Late* за Дж. Еліасом). Його зразками можна назвати саркофаги Ді-Асет-хебсед Florence 2164, Пакепу Cambridge (Fitzwilliam Museum) E.2.1869 [Strudwick, Dawson 2016, 216–221 (43)], Гатсешен III Copenhagen (Ny Carlsberg Glyptothek) AeIN 1522 та Несі-Хонсупахереда Edinburgh, NMS a.1910.90/90A [Manley, Dodson 2010, 79–81 (26)].

Декоративна програма лаврської кришки саркофага НКПІКЗ КПЛ-Арх-829, як і у випадку з вищенаведеними саркофагами, складається з дев'яти ярусів, або реєстрів: перука, пектораль, реєстр Нут, реєстр Суду, реєстр Сокара, реєстр поховального ложе (*Bier Register*), зона ніг, зона підйому ноги та п'єдестал. (**мал. 1**). Найбільший інтерес в оформленні лаврської кришки викликає т. зв. “хатхорична” перука (**мал. 15**)²⁷, що має закручені в різні боки локони,

Мал. 15

²⁷ © Фото автора; © НКПІКЗ.

Мал. 16

Мал. 17

Мал. 18

на відміну від традиційних прямих, які ми бачимо на абсолютній більшості антропоїдних саркофагів²⁸ (мал. 16²⁹, 17³⁰, 18³¹).

Окрім богині Хатхор, у подібній перуці могли показувати й богиню Нут. Подекуди зображення Нут у такій перуці можна побачити в Пізній період на днищах саркофагів, зокрема на саркофагах з Ель-Хібі (Анкіронполя) в Середньому Єгипті Florence 10503a [Botti 1958, 20–21, *Tav. III, 2*; *Moda...* 2011, 190 (92)] (мал. 19)³², *Spd.t* Florence 10572b [Botti 1958, 71–72, *Tav XVIII, 1*] (мал. 20)³³ та Barcelona E-883 (мал. 21) [*Moda...* 2011, 192 (93)].

²⁸ Іншим рідкісним видом зачіски для декору саркофагів є т. зв. “локон юності”, який можна побачити, зокрема, на двох гранітних саркофагах XX династії (час Рамсеса III), що були знайдені в гробниці Баї KV 13 і належали царевичам Амунхерхепшефу (узурпований саркофаг Туасерт) та Монтухерхепшефу [Altenmüller 2015, 24, *Abb. 1*; 25, *Abb. 2*]. Докладніше про роль перук і волосся в давньоєгипетській культурі див., напр.: [Тарасенко 2012, 342 і наст.].

²⁹ Стела Turin C.1656, XIX династія (фото за: [Большаков 2017, 124 (16)]).

³⁰ Пілар Хатхор у малому храмі Рамсеса II в Абу Сімбелі (промальовування за: [Hornung 1996, 114, *fig. 11*]).

³¹ Гранітна капітель колони з храму Бастет у Бубастисі, Третій перехідний період (фото за: [Pinch 2006, *pl. 36a*]).

³² © Museo Egizio, Firenze.

³³ © Museo Egizio, Firenze.

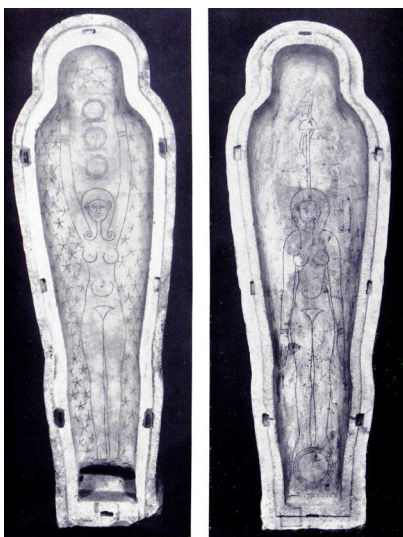
Мал. 19

Мал. 20

Мал. 21

Мал. 22

Мал. 23

Мал. 24

У Птоломейський час “хатхоричну перуку” дістає богиня Заходу Аменті на днищі кам’яного саркофага Уннефера Berlin ÄM 46 з Летополя, при цьому на внутрішній поверхні кришки в такій самій перуці зображено богиню неба Нут [Kákosy 1974, 113–113; Taf. 14; Priese 1991, 202–203 (Kat. 122)] (**мал. 22** [Kákosy 1974, Taf. 14]).

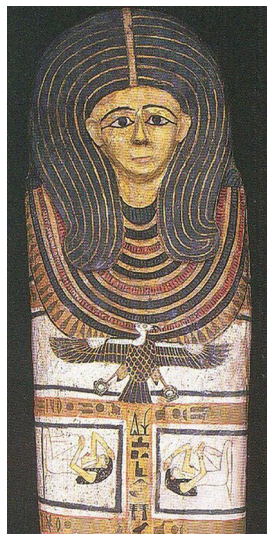
Вперше “хатхоричні” перуки фіксуються на фіванських антропоїдних саркофагах XVII – ранньої XVIII династії, зокрема т. зв. типу-*piui* (*rishi-coffins*). Найпоказовішим є саркофаг цариці Аххотеп пізньої XVII династії (Дра абу ель-Нага) Cairo CG 28501 [Eaton-Krauss 1990, 195–205; Ikram, Dodson 1998, 218 (XXVI); Miniaci 2011, 225 (rT02C)] (**мал. 23** [Eaton-Krauss 1990, 199, fig. 3]).

Інші приклади: саркофаг Теті New York MMA 12.181.300 XV – ранньої XVIII династії (ель-Бірабі) [Miniaci 2011, 260–261 (rT06NY)] (**мал. 24**)³⁴, анонімний саркофаг New York MMA 23.3.461 ранньої XVIII династії (Тутмос I) (Західні Фіви) [Miniaci 2011, 265 (rT09NY)] (**мал. 25** [Miniaci 2011, pl. 7b]) та саркофаг Нубнен Warsaw № 138979 MNW ранньої XVIII династії (Тутмос I – Тутмос III) (Дейр ель-Бахрі, розкопки IFAO 1920-х рр.) [Barwik 1990, 31–44] (**мал. 26** [Dolińska 2003, 459 (287)]).

³⁴ © Photo courtesy of The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 1912, New York.

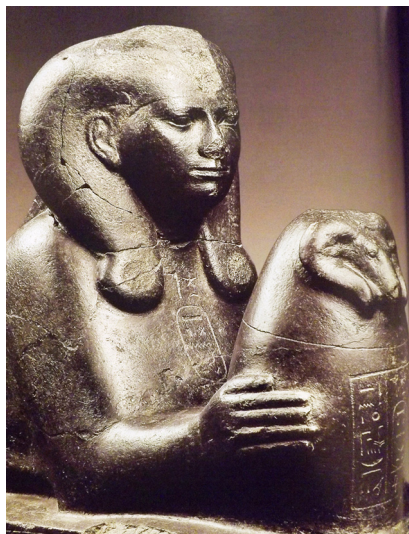
Мал. 25

Мал. 26

Таким чином, на лаврській кришці саркофага ми можемо побачити яскравий приклад *архаїзації*, характерної для часів XXV–XXVI династій, періоду, який ще часто називають “Саїським Відродженням” через тотальну моду на наслідування образотворчих мотивів, форм і текстів давно минулих епох в образотворчому мистецтві, і зокрема у гробничному декорі. Слід також зазначити, що саме за часів XXV–XXVI династій дістає певне поширення зображення жриць та аристократок у “хатхоричних” перуках у скульптурі. Як приклад наведемо скульптуру Шепенупет у формі сфінкса XXV династії Berlin ÄM 7972 [Priese 1991, 170 (Kat. 102)] (**мал. 27** [Wildung, Reiter, Zorn 2010, fig. 6]).

Що ж стосується синхронних паралелей до розглянутого елемента декору лаврської кришки, то єдиною відомою нам аналогією до неї є внутрішній саркофаг Copenhagen NM AAe 1 Ткалібіс (*T3-gr-h3b*), що має близьку форму перуки (**мал. 28**) [Christiansen, Ryholt 2016, pl. 43]. Що важливо, ця пам’ятка датується кінцем XXV династії та належить до того ж типу стилістики оформлення, що й київський артефакт (тип IV за Тейлором і тип A1 за Еліасом). Отже, поза сумнівом, кришка саркофага єгипетської жриці КПЛ-Арх-829 із зібрання Національного Києво-Печерського

Мал. 27

Мал. 28

історико-культурного заповідника посідає важливе місце в колі подібних пам'яток і належить до рідкісного та цікавого типу оформлення.

СКОРОЧЕННЯ

GOF – Göttinger Orientforschung. Göttingen – Wiesbaden.

HHWb – *Hannig R. Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch.* Mainz am Rhein, 1995.

OBO – Orbis Biblicus et Orientalis. Freiburg – Göttingen.

OLA – Orientalia Lovaniensia Analecta. Leuven.

PN – *Ranke H. Die ägyptischen Personennamen.* Bd. I–III. Glückstadt, 1935.

Wb – *Erman A., Grapow H. Wörterbuch der ägyptischen.* Bd. I–V. Berlin, 1955.

ЛІТЕРАТУРА

Берлев О. Д., Ходжаши С. И. (ред.). Древнеегипетские памятники из музеев СССР. Каталог выставки. Москва, 1991.

Большаков А. О. (ред.). Нефертари и Долина цариц. Из Египетского музея в Турине. Каталог выставки. Санкт-Петербург, 2017.

Большаков В. А. Саркофаг жрицы *Nsy-t3-wd3t-3ht* из собрания Национального музея Республики Татарстан // **Вестник древней истории**. 2017а. № 1.

Боряк Г. В. (відп. ред.). **Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи** / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. Київ, 2016.

Донюк О. М. Ханенки Богдан і Варвара // **Енциклопедія історії України**: у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Т. 10. Київ, 2013.

Древности... 1903 – **Древности Египта** / Киевский музей. Вып. 1. Киев, 1903.

Киевский... 1906 – **Киевский Художественно-промышленный и научный музей имени Его Величества Государя Императора Николая Александровича. Отдел Археологии. Краткий указатель предметов**. Киев, 1906.

Киевский... 1911 – **Киевский Художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Отдел Археологии. Краткий указатель предметов**. Киев, 1911.

Киевский... 1913 – **Киевский Художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Отдел Археологии. Краткий указатель предметов**. Киев, 1913.

Київ... 1930 – **Київ. Довідник**. Київ, 1930.

Козловська В. Е. **Провідник по Археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві**. Київ, 1928.

Короткий довідник 1941 – **Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник**. Київ, 1941.

Крайній К. Київський Церковно-археологічний музей. Історія і доля // **Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею, 1872–1922 рр.** Київ, 2002.

Кулаковский Ю. Киевский Художественно-промышленный и научный музей Императора Николая Александровича // **Правительственный Вестник**. 1905. № 35.

Отчет... 1904 – **Отчет о состоянии общества Древностей и Искусств за 1904 год**. Киев, 1905.

Пучков А. “Музей с львами” и вице-председатель Юлиан Кулаковский // **Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини**. 2013. Вип. 9.

Радієвська Т., Себта Т., Сорокіна С. Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. // **Український археографічний щорічник**. Нова серія. Вип. 21/22: Український археографічний збірник. Т. 24/25. Київ, 2018.

Радієвська Т. М., Себта Т. М., Сорокіна С. А. З історії зібрань Національного музею історії України: переміщення на Захід та реституція збірок у 1943–1948 рр. // **Науковий вісник Національного музею історії України**. № 3. Київ, 2018а.

Радієвська Т. М., Сорокіна С. А., Завальна О. М. Мандри археологічних колекцій Національного музею історії України в 1930-ті роки // **Праці Центру пам'яткознавства**. Вип. 29. Київ, 2016.

Рязанова Т. К., Федорова Л. Д. Національний художній музей України в Києві // **Енциклопедія історії України**: у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Т. 7. Київ, 2010.

Себта Т. М. Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) // Боряк Г. В. (відп. ред.). **Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи** / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. Київ, 2016.

Сорокіна С. А., Завальна О. М., Радієвська Т. М. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // **Археологія і фортифікація України**. Кам'янець-Подільський, 2015.

Сорокіна С. А., Завальна О. М., Радієвська Т. М. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад // **Науковий вісник Національного музею історії України**. Вип. 1, № 1. Київ, 2017.

Тарасенко М. О. Давньоєгипетські старожитності з Баб ель-Гусєс в Одесі (1894–1895 рр.): нові архівні документи // **Сходознавство**. 2017. № 80.

Тарасенко М. О. Кришка давньоєгипетського саркофага (КПЛ-Арх-829) із зібрання Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: попередній огляд // **Могилянські читання 2017. Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії**. Київ, 2018.

Тарасенко Н. А. Белые парики и головные уборы *h3.t* в египетской изобразительности Нового царства // **Схід і діалог цивілізацій. До ювілею Ю. М. Кочубея**. Київ, 2012.

Тарасенко Н. А. По следам забытого археологического открытия: древности из тайника Баб эль-Гусу́с в Одессе (1894–1895 гг.) // **Aegyptiaca Rossica** / Под ред. М. А. Чегодаева, Н. В. Лаврентьевой. Вып. VI. Москва, 2018a.

Тураев Б. А. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях, Ч. V–VI // **Записки Восточного отделения Имп. Русского археологического общества**. Т. 12. Санкт-Петербург, 1899.

Тураев Б. А. Провинциальные собрания египетских древностей // **Экскурсионный вестник**. Кн. 1. Москва, 1914.

Федорова Л. Д. Київське товариство старожитностей і мистецтв // **Енциклопедія історії України: у 10 т.** / Гол. ред. В. А. Смолій. Т. 4. Київ, 2007.

Федорова Л. Д. Київський художньо-промисловий і науковий музей // **Енциклопедія історії України: у 10 т.** / Гол. ред. В. А. Смолій. Т. 4. Київ, 2007a.

Altenmüller H. Das Bekenntnis der Großen Könighchen Gemahlin Tausert zu Sethos II. Noch einmal zu den Sarkophagen des Amunherchopeschef und des Mentuherchopeschef aus KV 13 // **Weitgabe. Festschrift für die Ägyptologin Rößler-Köhler zum 65. Geburtstag** / Hrsg. von L. D. Morenz, A. El Hawary / GOF. Bd. 53. Wiesbaden, 2015.

Barwik M. Sarkofagi antropoidalne z Deir el-Medina w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie // **Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie**. T. XXXIII–XXXIV (1989–1990). Warszawa, 1990.

Berlev O., Hodjash S. **Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States** / OBO, 17. Freiburg – Göttingen, 1998.

Botti G. **Le casse di mummie e i sarcophagi de El Hibeh nel Museo Egizio di Firenze**. Firenze, 1958.

Brunnert-Traut E. Das Muttermilchkrüglein: Ammen mit Stillumhang und Mondamulett // **Die Welt des Orients**. 1970. Bd. 5, H. 2.

Christiansen T., Ryholt K. Catalogue of Egyptian Funerary Papyri in Danish Collections / The Carlsberg Papyri, 13 (CNI Publications, 41). Copenhagen, 2016.

Dolińska M. Egipskie mumie i sarkofagi z kolekcji Uniwersytetu Warszawskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie // **Ars et Educatio. Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego** / Ed. by J. Miziotek. Warszawa, 2003.

Eaton-Krauss M. The coffins of Queen Ahhotep, consort of Seqeni-en-Re and mother of Ahmose // **Chronique d'Égypte**. 1990. T. 65, Fasc. 130.

Eigner D. Remarks on the Architecture of the Lichthof in TT 223, Karakhamun // **Tombs of the South Asasif Necropolis. New Discoveries and Research 2012–14** / Ed. by E. Pischikova. Cairo – New York, 2017.

Elias J. General Analysis of the Mummy of Padihershef at Massachusetts General Hospital / Akhmim Mummy Studies Consortium Research Paper, 14-1, Carlisle, 2014.

Gardiner A. H. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs; 3rd Ed. London – Oxford, 1958.

Gessler-Löhr B. Zur Schreibung von m^3c -hrw mit der Blume // **Göttingen Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion**. 1990. Bd. 116.

Hornung E. Conceptions of God in Ancient Egypt. The One and the Many / Translated by J. Baines. Ithaca – New York, 1996.

Ikram S., Dodson A. The Mummy in Ancient Egypt. Equipping the Dead for Eternity. London, 1998.

Kajfež T. et al. Mumija in krokodil. Slovenci odkrivamo dežele ob Nilu. Katalog razstave. Ljubljana, 2014.

Kákosy L. Ein Sarkophag aus der Ptolemäerzeit im Berliner Ägyptischen Museum // **Festschrift zum 150jährigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museums, Staatliche Museen zu Berlin**. Berlin, 1974.

Koch C. “Die den Amun mit ihrer Stimme zufriedenstellen”. Gottesgemahlinnen und Musikerinnen im thebanischen Amunstaat von der 22. bis zur 26. Dynastie / Studien zu den Ritualszenen altägyptischer Tempel, 27, Hamburg, 2012.

Küffer A., Siegmann R. Unter dem Schutz der Himmels-gottin Agyptische Sarge, Mumien und Masken in der Schweiz. Zürich, 2007.

Manley B., Dodson A. **Life Everlasting. National Museums Scotland Collection of Ancient Egyptian Coffins.** Edinburgh, 2010.

Miniaci G. **Rishi Coffins and the Funerary Culture of Second Intermediate Period Egypt** / GHP Egyptology, 17. London, 2011.

Moda... 2011 – Moda y Belleza en el Antigo Egipto. Exposición presentada en el Museu Egipci de Barcelona (20 de octubre de 2011–20 de Julio de 2012). Barcelona, 2011.

Naguib S.-A. **Le Clergé Féminin d'Amon Thébain à la 21e Dynastie** / OLA. T. 38. Leuven, 1990.

Pinch G. The Nicholson Museum Hathor Capital // **Egyptian Art in the Nicholson Museum, Sydney** / Ed. by K. N. Sowada, Ockinga B. G. Sydney, 2006.

Priese K.-H. (ed.). **Ägyptisches Museum (Berlin, 1962 gegründet).** Mainz, 1991.

Ritner R. K. Fictive Adoptions or Celibate Priestesses? // **Göttingen Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion.** 1998. Bd. 164.

Spiegelberg W. Zu Gen. 41, 45 // **Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde.** 1905. Bd. 42.

Strudwick H., Dawson J. (eds.), **Death on the Nile: Uncovering the Afterlife of Ancient Egypt.** Cambridge, 2016.

Taylor J. **Egyptian Coffins.** Aylesbury, 1989.

Taylor J. Theban Coffins from the Twenty-second to the Twenty-sixth Dynasty: dating and synthesis of development // **The Theban Necropolis: Past, Present and Future** / Ed. by N. Strudwick and J. Taylor. London, 2003.

van de Walle B., Limme L., De Meulenaere H. (eds.), **La Collection Égyptienne. Les étapes marquantes de son développement.** Bruxelles, 1980.

Wildung D., Reiter F., Zorn O. **Egyptian Museum and Papyrus Collection, Berlin.** Berlin, 2010.

REFERENCES

Berlev O. D. and Khodzhhash S. I. (eds.) (1991), *Drevneyegipetskiye pamyatniki iz muzeyev SSSR. Katalog vystavki*, GMII im. A. S. Pushkina, Moscow. (In Russian).

Bolshakov A. O. (ed.) (2017), *Nefertari i Dolina tsarits. Iz Egiptetskogo muzeya v Turine. Katalog vystavki*, State Hermitage Museum, Sankt-Petersburg. (In Russian).

Bolshakov V. A. (2017a), “Sarkofag zhritsy *Nsy-t3-wd3t-3ht* iz sobraniya Natsional’nogo muzeyya respubliki Tatarstan”, *Vestnik drevney istorii*, No. 1, pp. 176–209. (In Russian).

Boryak H. V. (ed.). (2016), *Kyevo-Pechers’ka Lavra u chasy Druhoyi svitovoyi viyny: Doslidzhennya. Dokumenty*; Uporyad. T. M. Sebta and R. I. Kachan, Vydavets’ Oleg Filuyk, Kyiv.

Donyuk O. M. (2013), “Khanenky Bohdan i Varvara”, Smoliy V. A. (ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t.*, T. 10. Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

Drevnosti... (1903), *Drevnosti Egipta*, Kiyevskiy muzey, Vyp. 1. Kiev. (In Russian).

Kiyevskiy... (1906), *Kiyevskiy Khudozhestvenno-promyshlennyy i nauchnyy muzey imeni Ego Velichestva Gosudarya Imperatora Nikolaya Aleksandrovicha. Otdel Arkheologii. Kratkiy ukazatel’ predmetov*, Kiev. (In Russian).

Kiyevskiy... (1911), *Kiyevskiy Khudozhestvenno-promyshlennyy i nauchnyy muzey imeni Gosudarya Imperatora Nikolaya Aleksandrovicha. Otdel Arkheologii. Kratkiy ukazatel’ predmetov*, Kiev. (In Russian).

Kiyevskiy... (1913), *Kiyevskiy Khudozhestvenno-promyshlennyy i nauchnyy muzey imeni Gosudarya Imperatora Nikolaya Aleksandrovicha. Otdel Arkheologii. Kratkiy ukazatel’ predmetov*, Kiev. (In Russian).

Kyiv... (1930), *Kyiv. Dovidnyk*. Kyiv. (In Ukrainian).

Kozlovsk’ka V. E. (1928), *Providnyk po Arkheolohichnomu viddilu Vseukrayins’koho istorychnoho muzeyu im. T. Shevchenka u Kyevi*, Kyiv. (In Ukrainian).

Korotkyi dovidnyk (1941), *Tsentral’nyi istorychnyi muzey im. T. H. Shevchenka v m. Kyevi. Korotkyi dovidnyk*, Kyiv. (In Ukrainian).

Krayniy K. (2002), *Kyivs’kyi Tserkovno-arkheolohichnyy muzey. Istoriya i dolya. Kataloh zberezhenykh pam’yatok Kyivs’koho Tserkovno-arkheolohichnoho muzeyu, 1872–1922 rr.*, Kyiv. (In Ukrainian).

Kulakovskiy Yu. (1905), “Kyeviskyi Khudozhestvenno-promyshlennyy y nauchnyy muzey Imperatora Nikolaya Aleksandrovicha”, *Pravitel’svennyi Vestnik*, No. 35, pp. 1–16. (In Russian).

Otchet... 1904 (1905), *Otchet o sostoyanii Obshchestva Drevnostey i Iskusstv za 1904 god*, Kiev. (In Russian).

Puchkov A. (2013), «“Музей с л’вами” у вйitse-predsdatel’ Yulyan Kulakovskiy», *Suchasni problemy doslidzhennya, restavratsiyi ta zberezhennta kul’turnoyi spadshchyny*, Vyp. 9, pp. 185–203.

Radiyevs’ka T., Sebta T. and Sorokina S. (2018), “Dokumenty svidchat’: vyvezennya na Zakhid zbirk Krayovoho muzeyu do- i rann’oyi istoriyi v Kyevi u 1943–1945 rr.”, *Ukrayins’kyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, Nova seriya, Vyp. 21/22: Ukrayins’kyi arkheohrafichnyi zbirnyk, T. 24/25, pp. 799–860. (In Ukrainian).

Radiyevs’ka T. M., Sebta T. M. and Sorokina S. A. (2018a), “Z istoriyi zibrat’ Natsional’noho muzeyu istoriyi Ukrayiny: peremishchennya na Zakhid ta restytutsiya zbirk u 1943–1948 rr.”, *Naukovyi visnyk Natsional’noho muzeyu istoriyi Ukrayiny*, No. 3. Kyiv, pp. 15–52. (In Ukrainian).

Radiyevs’ka T. M., Sorokina S. A. and Zaval’na O. M. (2016), “Mandry arkheolohichnykh kolektsiy Natsional’noho muzeyu istoriyi Ukrayiny v 1930-ti roky”, *Pratsi Tsentru pam’yatkoznavsta*, No. 29, Kyiv, pp. 183–200. (In Ukrainian).

Ryazanova T. K. and Fedorova L. D. (2010), “Natsional’nyi khudozhnyi muzey Ukrayiny v Kyevi”, Smoliy V. A. (ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*: u 10 t., T. 7. Kyiv, pp. 330–1. (In Ukrainian).

Sebta T. M. (2016), “Kyevo-Pechers’ka Lavra na pochatku Nime-ts’ko-radyans’koyi viyny ta pid chas natsysts’koyi okupatsiyi (1941–1943)”, Boryak H. V. (ed.), *Kyevo-Pechers’ka Lavra u chasy Druhoiy svitovoyi viyny: Doslidzhennya. Dokumenty*; Uporyad. T. M. Sebta and R. I. Kachan, Kyiv, pp. 13–92. (In Ukrainian).

Sorokina S. A., Zaval’na O. M. and Radiyevs’ka T. M. (2015), “Diyal’nist’ Muzeyu do- i rann’oyi istoriyi v Kyevi u 1942–1943 rr. (za materialamy NMIU)”, *Arkheolohiya i fortyfikatsiya Ukrayiny*, Kam’yanets’-Podil’s’kyi, pp. 288–96. (In Ukrainian).

Sorokina S. A., Zaval’na O. M. and Radiyevs’ka T. M. (2017), “Музей до- i rann’oyi istoriyi u Kyevi (1942–1943): struktura ta personal’nyi sklad”, *Naukovyi visnyk Natsional’noho muzeyu istoriyi Ukrayiny*, Vyp. 1, No. 1. Kyiv, pp. 210–29. (In Ukrainian).

Tarasenko M. O. (2017), “Davn’oyehypets’ki starozhytnosti z Bāb el’-Husūs v Odesi (1894–1895 rr.): novi arkhivni dokumenty”, *Shodoznavstvo*, No. 80, pp. 94–134. (In Ukrainian).

Tarasenko M. O. (2018), “Kryshka davn’oegypts’kogo sarkofaga (KPL-Ark-829) iz zibrannya Natsional’noho Kyievo-Pechers’koho

istoryko-kul'turnoho zapovidnyka: poperedniy ohlyad", *Mohylyans'ki chytannya 2017. Zberezhennya y doslidzhennya kul'turnoyi spadshchyny Ukrayiny: lyudy, ideyi, viziyyi*, Kyiv, pp. 124–9. (In Ukrainian).

Tarasenko N. A. (2012), "Belye pariky i golovnye ubory *h3.t* v egypet'skoy izobrazitel'nosty Novogo tsarstva", *Skhid i dialoh tsyvilizatsiy. Do yuvileyu Yu. M. Kochubeya*, Kyiv, pp. 342–64. (In Russian).

Tarasenko N. A. (2018a), "Po sledam zabytogo arkheologicheskogo otkrytiya: drevnosti iz taynika Bāb el'-Gusūs v Odesse (1894–1895 gg.)", Chegodaev M. A. and Lavrentyeva N. V. (eds.), *Aegyptiaca Rossica*, Vol. VI. Moscow, pp. 311–94. (In Russian).

Turaev B. A. (1899), "Opisaniye egipetskikh pamyatnikov v russkikh muzeyakh i sobraniyakh, Ch. V–VI", *Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imp. Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, T. 12, Sankt-Petersburg, pp. 179–217. (In Russian).

Turaev B. A. (1914), "Provintsial'nyye sobraniya egipetskikh drevnostey", *Ekspursionnyi vestnik*, No. 1, Moscow, pp. 24–33. (In Russian).

Fedorova L. D. (2007), "Kyivs'ke tovarystvo starozhytnostey i mystetstv", Smoliiy V. A. (ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t.*, T. 4, Kyiv, pp. 252–3. (In Ukrainian).

Fedorova L. D. (2007a), "Kyivs'kyi khudozhn'o-promyslovyi i naukovyi muzey", Smoliiy V. A. (ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t.*, T. 4, Kyiv, pp. 273–4. (In Ukrainian).

Altenmüller H. (2015), "Das Bekenntnis der Großen Königlichen Gemahlin Tausert zu Sethos II. Noch einmal zu den Sarkophagen des Amunherchopeschef und des Mentuherchopeschef aus KV 13", Morenz L. D. and El Hawary A. (eds.), *Weitgabe. Festschrift für die Ägyptologin Rößler-Köhler zum 65. Geburtstag*, GOF, Bd. 53. Wiesbaden, pp. 15–26.

Barwik M. (1990), "Sarkofagi antropoidalne z Deir el-Medina w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie", *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, T. XXXII–XXXIV (1989–1990), Warszawa, pp. 31–44. (In Polish).

Berlev O. and Hodjash S. (1998), *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*, OBO, Vol. 17, University Press Fribourg / Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, Freiburg and Göttingen.

Botti G. (1958), *Le casse di mummie e i sarcophagi de El Hibeh nel Museo Egizio di Firenze*, Museo Egizio di Firenze, Firenze.

Brunnert-Traut E. (1970), “Das Muttermilchkrüglein: Ammen mit Stillumhang und Mondamulett”, *Die Welt des Orients*, Bd. 5, H. 2, pp. 145–217.

Christiansen T. and Ryholt K. (2016), *Catalogue of Egyptian Funerary Papyri in Danish Collections*, The Carlsberg Papyri, Vol. 13 [CNI Publications 41], University of Copenhagen and Museum Tusculanum Press, Copenhagen.

Dolińska M. (2003), “Egipskie mumie i sarkofagi z kolekcji Uniwersytetu Warszawskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie”, Miziotek J. (ed.), *Ars et Educatio. Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, pp. 445–62. (In Polish).

Eaton-Krauss M. (1990), “The coffins of Queen Ahhotep, consort of Seqeni-en-Re and mother of Ahmose”, *Chronique d'Égypte*, T. 65, Fasc. 130, pp. 195–205.

Eigner D. (2017), “Remarks on the Architecture of the Lichthof in TT 223, Karakhamun”, Pischikova E. (ed.), *Tombs of the South Asasif Necropolis. New Discoveries and Research 2012–14*, Cairo and New York, pp. 73–90.

Elias J. (2014), *General Analysis of the Mummy of Padihershef at Massachusetts General Hospital*, Akhmim Mummy Studies Consortium Research Paper, Vol. 14-1, AMSC, Carlisle.

Gardiner A. H. (1958), *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. 3rd Ed. The Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford and Oxford University Press, London and Oxford.

Gessler-Löhr B. (1990), “Zur Schreibung von *m3ḥ-hrw* mit der Blume”, *Göttingen Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, Bd. 116, pp. 294–312.

Hornung E. (1996), *Conceptions of God in Ancient Egypt. The One and the Many*, Translated by J. Baines. Cornell University Press, Ithaca and New York.

Ikram S. and Dodson A. (1998), *The Mummy in Ancient Egypt. Equipping the Dead for Eternity*, Thames and Hudson, London.

Kajfež T. et al (2014), *Mumija in krokodil. Slovenci odkrivamo dežele ob Nilu. Katalog razstave*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. (In Slovenian).

Kákosy L. (1974), "Ein Sarkophag aus der Ptolemäerzeit im Berliner Ägyptischen Museum", *Festschrift zum 150jährigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museums, Staatliche Museen zu Berlin*, Berlin, pp.113–8.

Koch C. (2012), "Die den Amun mit ihrer Stimme zufriedenstellen". *Gottesgemahlinnen und Musikerinnen im thebanischen Amunstaat von der 22. bis zur 26. Dynastie*, Studien zu den Ritualszenen altägyptischer Tempel, Bd. 27, J. H. Röhl, Hamburg.

Küffer A. and Siegmann R. (2007), *Unter dem Schutz der Himmelsgottin Ägyptische Sarge, Mumien und Masken in der Schweiz*, Chronos, Zürich.

Manley B. and Dodson A. (2010), *Life Everlasting. National Museums Scotland Collection of Ancient Egyptian Coffins*, National Museums Scotland, Edinburgh.

Miniaci G. (2011), *Rishi Coffins and the Funerary Culture of Second Intermediate Period Egypt*, GHP Egyptology, 17, GHP, London.

Moda... (2011), *Moda y Belleza en el Antiguo Egipto. Exposición presentada en el Museu Egipci de Barcelona (20 de octubre de 2011–20 de Julio de 2012)*, Museu Egipci de Barcelona, Barcelona.

Naguib S.-A. (1990), *Le Clergé Féminin d'Amon Thébain à la 21e Dynastie*, OLA, T. 38, Peeters Publishers, Leuven.

Pinch G. (2006), "The Nicholson Museum Hathor Capital", Sowada N. and Ockinga B. G. (eds.), *Egyptian Art in the Nicholson Museum*, Sydney, Meditarch Publications, Sydney.

Priese K.-H. (ed.) (1991), *Ägyptisches Museum (Berlin, 1962 gegründet)*, Philipp von Zabern Verlag, Mainz.

Ritner R. K. (1998), Fictive Adoptions or Celibate Priestesses? *Göttingen Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, Bd. 164, pp. 85–90.

Spiegelberg W. (1905), "Zu הַנַּעֲפָחִיץ Gen. 41, 45", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Bd. 42, pp. 84–5.

Strudwick H. and Dawson J. (eds.) (2016), *Death on the Nile: Uncovering the Afterlife of Ancient Egypt*, Fitzwilliam Museum, Cambridge.

Taylor J. (1989), *Egyptian Coffins*, Shire Publications Ltd., Aylesbury.

Taylor J. (2003), "Theban Coffins from the Twenty-second to the Twenty-sixth Dynasty: dating and synthesis of development", Strudwick N. and Taylor J. (eds.), *The Theban Necropolis: Past, Present*

and Future, British Museum Press, London, pp. 95–119.

van de Walle B., Limme L. and De Meulenaere H. (eds.) (1980), *La Collection Égyptienne. Les étapes marquantes de son développement*, Musées Royaux d'art et d'histoire, Bruxelles.

Wildung D., Reiter F. and Zorn O. (2010), *Egyptian Museum and Papyrus Collection*, Berlin, Scala, Berlin.

М. О. Тарасенко

КРИШКА САРКОФАГА ЄГИПЕТСЬКОЇ ЖРИЦІ XXV ДИНАСТІЇ (НКПКЗ КПЛ-АРХ-829)

У статті подані результати попереднього дослідження кришки жіночого антропоїдного саркофага з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника інв. № КПЛ-Арх-829, який належав єгипетській жриці, що жила за доби XXV династії (за стилістичними ознаками кришка датується 680–656 рр. до н. е.). Увагу зосереджено на проблемі походження цієї пам'ятки, питанні імені її власниці та окремих особливостей іконографії оформлення саркофага. Цей артефакт був придбаний Б. Ханенком у Залі продажів Каїрського музею старожитностей у 1903 р. для колекції Київського художньо-промислового та наукового музею імені Государя Імператора Миколи Олександровича (нині Національний художній музей України), який було відкрито у грудні 1904 р. Досліджувана кришка експонувалася в цьому музеї по 1914 або 1915 р. Надалі, з 1938-го по 1941 р., цей об'єкт був частиною експозиції “Виставки пам'яток Стародавнього Єгипту” Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка на території Києво-Печерської лаври, а з 1970-х рр. по 1991 р. – на “Виставці печер”.

Досліджувана кришка саркофага належала жінці, яка мала жрецький титул *ḥꜣyt (n) ḥnw n Tmn*, що перекладається як “музикантка у (внутрішньому) приміщенні (= святилищі) Амона”. Прочитання її імені викликає труднощі. О. Д. Берлев запропонував читати його як *Mn^c.t*, але більш слушними варіантами є *Nj.t-dj=s(.t)* або *Sn.t-^cn / Sn.t=dj.s* (за Дж. Еліасом). Стилїстика оформлення кришки належить до типу IV дизайну внутрішніх кришок за Дж. Тейлором або до типу A1 саркофагів за класифікацією Дж. Еліаса. Особливий інтерес в оформленні лаврської кришки викликає т. зв. “хатхорична” перука, що має закруглені в різні боки локони. Цей тип перук вперше фіксується на антропоїдних саркофагах кінця XVII – початку XVIII династії, а його поява на саркофазі XXV династії є зразком архаїзації, характерної для “Саїської” епохи. Аналогічну перуку має саркофаг Ткалібіс Copenhagen NM AAe 1 XXV династії.

Ключові слова: Стародавній Єгипет, саркофаг, кришка, жриця, XXV династія, колекції, іконографія

Н. А. Тарасенко

КРЫШКА САРКОФАГА ЕГИПЕТСКОЙ ЖРИЦЫ XXV ДИНАСТИИ (НКПИКЗ КПЛ-АРХ-829)

В статье представлены результаты предварительного исследования крышки женского антропоидного саркофага из фондов Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника инв. № КПЛ-Арх-829, принадлежавшего египетской жрице, жившей в эпоху XXV династии (по стилистическим признакам крышка датируется 680–656 гг. до н. э.). Внимание сосредоточено на проблеме происхождения этого памятника, вопросе имени его хозяйки и отдельным особенностям иконографии оформления саркофага. Данный артефакт был приобретен Б. Ханенко в Зале продаж Каирского музея древностей в 1903 г. для коллекции Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича (сейчас Национальный художественный музей Украины), который был открыт в декабре 1904 г. Исследуемая крышка экспонировалась в этом музее по 1914 или 1915 г. В дальнейшем с 1938-го по 1941 г. этот объект был частью экспозиции “Выставки памятников Древнего Египта” Центрального исторического музея им. Т. Г. Шевченко на территории Киево-Печерской лавры, а с 1970-х гг. по 1991 г. – на “Выставке пещер”. Исследуемая крышка саркофага принадлежала женщине, носившей жреческий титул *ḥꜣyt (n) ḥnw n Imn*, который переводится как “музыкантша во (внутреннем) помещении (= святилище) Амона”. Прочтение ее имени вызывает трудности. О. Д. Берлев предложил читать его как *Mn^c.t*, но более подходящими вариантами являются *Nj.t-dj=s(.t)* или *Sn.t-^cn / Sn.t-dj=s* (по Дж. Элиасу). Стилистика оформления крышки относится к типу IV дизайна внутренних крышек по Дж. Тейлору или к типу A1 саркофагов по классификации Дж. Элиаса. Особый интерес в оформлении лаврской крышки вызывает т. н. “хатхорический” парик, имеющий закрученные в разные стороны локоны. Данный тип париков впервые фиксируется на антропоидных саркофагах конца XVII – начала XVIII династии, а его появление на саркофаге XXV династии является образцом архаизации, характерной для “Саисской” эпохи. Аналогичный парик имеет саркофаг Ткалибис Copenhagen NM AAe 1 XXV династии.

Ключевые слова: Древний Египет, саркофаг, крышка, жрица, XXV династия, коллекции, иконография

Стаття надійшла в редакцію 25.08.2018

**BACK OFF CROCODILE!
SPELLS 31–42 OF THE *BOOK OF THE DEAD* IN ICONOGRAPHY
OF LATE THIRD INTERMEDIATE PERIOD *krsw*
COFFINS FROM THEBES**

D. Haładaj

MA (Archaeology)

The Antiquity of Southeastern Europe Research Centre

University of Warsaw

11/18, Smyczkova Str., Warsaw, 02-678, Poland

d.haladaj@gmail.com

This paper presents an iconographical analysis of vignettes accompanying the spells 31–37, 39–42 *Book of the Dead* placed on the floors of three *krsw* coffins from so called “Priests of Montu” group (Cairo CG 41004, 41008, and 41009). The analysis aims to contribute to a discussion about usage of so called warding off spells in the decoration of 25th–26th Dynasty coffins by taking into consideration a relation of the aforementioned vignettes to other compositions against dangerous creatures known from the funerary context of the period and later material associated with the Saite Redaction of the *Book of the Dead*. Such approach made it possible to distinguish the social and religious context in which these spells appear and to answer the question concerning the possible meaning they could have for the coffin owner.

The need of such analysis derives from the fact that while the usage of sequences from the *Book of the Dead* in decoration of the 25th–26th Dynasty coffins was rather a common arrangement, the placing of thematically related sequence of BD spells 31–42 is limited only to a small group of objects from the Besenmut and Montuemhat families. On these, the “warding off” spells appear in a close relation to each other, like in papyri or in tomb decoration, but none of the objects contain the full sequence. The main feature of the spells known from the *krsw* coffins and an element that differentiates them from the examples appearing on anthropoid coffins is the presence of the

© 2019 D. Haładaj; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

accompanying vignettes which follow the general motifs known from the papyri of the *Book of the Dead*. In iconography, the emphasis is placed on the physical destruction of these creatures represented by the deceased with the spear aimed at wild beasts: crocodiles, snakes, insects, the demon 'Swallow of the Ass' and dangers like slaughter and dismemberment.

Keywords: Priests of Montu, Thebes, Underworld books, *Book of the Dead*, coffins, iconography

Introduction

This paper deals with the usage of spells for warding off dangers, namely 31–42 of the *Book of the Dead* (BD) present in the decoration of the Theban anthropoid and *krsw* coffins from the late 25th – early 26th Dynasties, and focuses on the iconographic representations originating from the *krsw* coffins.

On these, texts of some spells are supplemented with vignettes which are organized in vertical rows located close to the right or left side of the floor and separated from each other by horizontal lines of text marked out by rectangular borders. Such spells are present on the coffins of Tabetjet II, Cairo CG 41009 [Moret 1913, 117–135, *pl. XVII*], Padiamun II, Cairo CG 41008 [Moret 1913, 101–117] and Ankhefenkhons II, Cairo CG 41004 [Moret 1913, 1–6, 78–88, *pl. XII*].

On the anthropoid coffins, texts of these spells cover the interior surfaces of the inner anthropoid coffins, mainly produced within one generation of the owners whose coffins are mostly the renditions of Presentation Mode II and IV [Elias 1993, 737–738]. The spells are present on the coffins of Wennefer II, Cairo CG 41046 [Gauthier 1913, 101–110, *pl. VIII*], Ankhhor III, Leiden RO III [Raven 1981], Besenmut III, London BM EA 22940 (Totenbuchprojekt Bonn, TM 135269), and Ibi, Theben A. 70034 (Totenbuchprojekt Bonn, TM 135263).

Krsw coffins

Coffin Cairo CG 41009 belongs to the noble woman and the lady of the house Tabetjet II from the Montuemhat family. She was a granddaughter of two viziers, Khamhor A (father's side) and Nesmin A (mother's side), and a daughter of the Montu Prophet Padiamun I and of the lady of the house Babai I. She was married to Besenmut son of Ankhefenkhons, whose identity is not confirmed so far, and was a mother of Padiamun II [Kitchen 1973, 230–233;

Bierbrier 1975, 94, *chapt. XXIIIB*; Vittmann 1978, 36–39; Elias 1993, 300, 773–780].

Tabetjet was buried in two nested anthropoid coffins (Cairo CG 41058 and CG 41059) placed inside a large and fully inscribed *krsw* coffin (Cairo CG 41009). Her burial equipment can be dated, according to the typological criteria to the times of late 25th and early 26th Dynasties: between 675–650 BC. Analysis done according to Taylor's typology resulted in following dates:

The inner coffin can be dated to around 675–620 BC, outer coffin to 675–625 BC; the *krsw* coffin 675–650 BC. Her stela, Cairo A. 9915, is dated by Munro to 610 BC [Munro 1973, 202]. Aston dates her death to around 650BC [Aston 2009, 204]. Elias places her coffins between 650–645 BC in the “Saite Text Production Period 3” [Elias 1993, *fig.* 53, 789].

Her *krsw* coffin is decorated in following way. Illustrations from the outer side of the lid can be linked to Taylor's “Layout B” of the lid decoration that consists of representations of the deceased adoring two solar barges making a circuit of the sky symbolized by the coffin's lid [Moret 1913, 117–119; Taylor 1985, 355]. Inner side of the lid bears representation of stretched Nut surrounded by hours of day and night connected to the motifs from Ritual of Hours, discussed by Sheikholeslami [Moret 1913, 120–121; Sheikholeslami 2010]. This kind of decoration appears sporadically on the *krsw* only in relation to the type 2 of the lid decoration.

Outer side of the case is decorated in “Layout D” according to Taylor that consists of depictions of Isis and Nephthys in chapels on short sides and representations of Four Sons of Horus and assisting deities on long sides of the case [Moret 1913, 121–128; Taylor 1985, 359–360]. An interesting feature is an archaizing “eye panel” presented on the head end of the left long wall of the coffin case, which according to Taylor, is mainly connected to the owners of the coffins who died around 675–650 BC [Taylor 1985, 363].

The floor of the *krsw* coffin of Tabetjet is covered with texts and vignettes made with the usage of a single black line on the white background (**Fig. 1**). The following spells from the *Book of the Dead* are present: 31 (text and vignette), 36 (vignette), 40 (vignette) [Moret 1913, 133–134; Totenbuchprojekt Bonn, TM 135424]. Vignettes

accompanying the texts are placed in three small rectangles, on the right side of the coffin's floor and depict the deceased with the spear aimed at:

1. Four crocodiles;
2. An insect;
3. The Swallower of the Ass.

Coffin Cairo CG 41008 belongs to Tabetjet's son and the Prophet of Montu Padiamun II [Kitchen 1973, 230–233; Bierbrier 1975, 106; Vittmann 1978, 36–39; Elias 1993, 300]. He was buried in two coffins: an anthropoid coffin (Cairo CG 41057) and the *krsw* coffin (Cairo CG 41008). His burial equipment can be dated, according to typological criteria, to the times of the early 26th Dynasty: around 650–620 BC. Analysis done according to Taylor's typology resulted in the following dates: his inner coffin dates to 650–620 BC, his *krsw* coffin was produced after 650 BC. His stela, Cairo A. 9917, is dated by Munro to the early Saite times [Munro 1973, 202–203]. Elias places him between 640–630 BC in the “Saite Text Production Period 4” [Elias 1993, fig. 53, 789].

His *krsw* coffin is decorated in the following way. The lid of the coffin is missing. The outer side of the case is decorated within “Layout D” according to Taylor, that consists of the depictions of Isis and Nephthys presented in chapels on the short sides, and the representations of Four Sons of Horus and assisting deities on long sides of the case. The inner side of the case is covered entirely with texts [Moret 1913, 101–115; Taylor 1985, 359–360].

The floor of the *krsw* coffin of Padiamun II is covered with texts and vignettes made with the usage of single black line on the white background. The following spells from the *Book of the Dead* are present: 33 (text and vignette?), 34 (text), 35 (text and vignette?), 36 (text), 37 (text), 39 (text), 40 (text and vignette?). Vignettes are placed in three small rectangles, two on the left side of the coffin's floor, one in the middle [Moret 1913, 115–117; Totenbuchprojekt Bonn, TM 135527]. Photographs and drawings remain unpublished, but based on the description, the vignettes depict the deceased with the spear aimed at:

1. Coiled serpent;
2. “*Un reptile*”;
3. The lion and serpent.

The identification of the vignettes accompanying the texts of spells proposed by *Bonn Totenbuchprojekt* Web-site is, in my opinion, still hypothetical at this point of study.

Coffin Cairo CG 41004 belongs to the Prophet of Montu and Priest of Amon Ankhefenkhons II from Besenmut Family. He was the grandson of the Prophet of Montu Ankhefenkhons I (father's side) and the Prophet of Amon Djedkhonsiwfankh D (mother's side), and son of the Prophet of Montu Neseramun II and his wife Neskhnons II. His father was a brother of Prophet of Montu Besenmut II, who could be the hypothetical husband of aforementioned Tabetjet II and the father of Padiamun II, however, this is still a matter of discussion [Kitchen 1973, 226; Bierbrier 1975, 93–94; Vittmann 1978, 7, 60; Elias 1993, 299–300, 773–780].

He was buried in two nested anthropoid coffins (Cairo CG 41048 and 41049) placed inside a *krsw* coffin (Cairo CG 41004). His burial equipment can be dated according to typological criteria to the early 26th Dynasty, around 650–625 BC. An analysis according to Taylor's typology resulted in the following dates: his inner coffin dates to 650–625 BC, his *krsw* coffin to 700–625 BC. Elias places him between 640–630 BC in the Saite Text Production Period 4 [Elias 1993, fig. 53, 789].

His *krsw* coffin is decorated in following way: Illustrations on the outer side of the lid that have been published by Moret by mistake under no. CG 41001 [Elias 1993, fn. 21, 644] can be linked to the “Layout B” of the lid decoration that consists of representations of the deceased adoring two solar barges making a circuit of the sky symbolized by the coffin's lid. The inner side of the lid bears representation of Nut surrounded by hours of day and night which are connected to the motifs from the Ritual of Hours [Moret 1913, 1–6; Taylor 1985, 355]. The outer side of the case is decorated within “Layout D” according to Taylor that consists of depictions of Isis and Nephthys in chapels on the short sides, and the representations of Four Sons of Horus and assisting deities on the long sides of the case [Moret 1913, 78–83; Taylor 1985, 359–360].

The floor of the *krsw* coffin is covered with texts and vignettes made with a single black line on the white background (**Fig. 2**). The following spells from the *Book of the Dead* are present: 31 (text and

vignette), 36 (text and vignette), 37 (text), 33 (text and vignette), 42 (text and vignette to spell 41), 41 (text and vignette to spell 40) [Moret 1913, 86–87; Totenbuchprojekt Bonn, TM 135425]. Vignettes accompanying the texts of BD spells 31, 36, 33, 41, 40 are placed in five small rectangles, on the left side of the coffin's floor and depict the deceased with the spear aimed at:

1. Four crocodiles;
2. An insect;
3. Coiled serpent;
4. Serpent on the sign of slaughter;
5. The Swallower of the Ass.

Analysis

Sequences of spells from the *krsw* coffins repeat most of the texts of the group BD 31–42 although none of the coffins contains the same choice of texts. The BD spells 32 and 38 were omitted in all cases and the probable reason for this treatment was thematic organization of texts and vignettes. The BD spell 32 could be understood as a repetition of the motive from the spell 31 which is warding off crocodiles, while the BD spell 38 does not fit the main theme of warding off dangers as it concerns ability to breathe after death.

Spell 31 of the *Book of the Dead* (Fig. 3a–b)

Spell 31 titled “*Repulsing the crocodile which comes to carry away the magical spells from a man in the Underworld*” is depicted as a vignette on two coffins: Cairo CG 41004 and Cairo CG 41009 [Moret 1913, 86, 133; Allen 1974, 41]. It is accompanied by a vignette featuring a human being spearing one of the four crocodiles illustrated in a vertical row in front of the deceased. On the coffin Cairo CG 41004, crocodile bodies are turned in direction of the deceased but they turn their heads away from him; on the contrary on coffin Cairo CG 41009, their bodies are directed in the opposite direction, and their heads are turned towards the deceased. The details of the crocodiles' bodies also differ in various vignettes. Those depicted on the coffin Cairo CG 41004 are painted with the use of a single black line, and those on the coffin Cairo CG 41009 are depicted with more attention to details showing the rows of ossified scales running down their backs and tails [Moret 1913, 86, 133].

The graphic material from the *Book of the Dead* dated to 25th and 26th Dynasties is found on two coffins only, both of the *krsw* type. The text of this spell is present on the coffin Leiden RO III [Raven 1981, 16; Totenbuchprojekt Bonn, Spell 31].

An analogical vignette appears in the papyri of Iwefankh (pTurin 1791) where the deceased is shown spearing one of four crocodiles depicted in front of him [Lepsius 1842, *Taf. XVI*].

Spell 36 of the *Book of the Dead* (Fig. 4a–b)

Spell 36 titled “*Spell for driving off a cockroach*” is depicted as a vignette on two coffins: Cairo CG 41004 and CG 41009 [Moret 1913, 86, 133; Allen 1974, 45]. It is accompanied by a vignette featuring the deceased who is spearing an insect depicted in front him. The composition of the vignette is slightly different on each coffin, although the differences mainly concern the presentation of the insect, which has a different shape and is oriented in various ways [Moret 1913, 86, 133].

While the graphic material appears only on two aforementioned coffins, both *krsw* [Totenbuchprojekt Bonn, Spell 36], text of this spell is present altogether on six coffins: three *krsw* coffins: Cairo CG 41004, CG 41008, CG 41009 [Moret 1913, 86, 116, 133] and three anthropoid coffins: Cairo CG 41046, Leiden RO III and London BM EA 22940 [Gauthier 1913, 100; Raven 1981, 16; Totenbuchprojekt Bonn, TM 135269].

An analogous vignette is known in the papyrus of Iwefankh (pTurin 1791) where the deceased is shown as spearing an insect depicted in front of him [Lepsius 1842, *Taf. XVII*].

***Book of the Dead* spells about snakes: 33–35, 37, and 39 (Fig. 5)**

Spells against snakes are depicted on two coffins: Cairo CG 41004 and CG 41008 [Moret 1913, 86–87, 115–117]. In the case of coffin Cairo CG 41008, on the floor a whole sequence of texts and vignettes concerning warding off snakes: BD 33, 34, 35, 37, and 39 is represented, interrupted in the middle by BD spell 36 [Moret 1913, 115–117]. The spell 38 titled: “*living on air in the god’s domain*” was excluded from the sequence, probably because its theme does not

relate to the theme of warding off dangers [Allen 1974, 45]. However, Lucarelli mentions a variant of this spell, namely 38B, where, a part of the title concerns the warding off the *mrt.y*-snakes [Lucarelli 2009, 108, *fn.* 18].

The identification of vignettes belonging to particular spells is still a matter of discussion. There is only one published vignette showing the deceased with a long spear aimed at a twisted snake lying on the ground, which was identified as the vignette to the BD spell 33 [Moret 1913, 87; Totenbuchprojekt Bonn, TM 135425]. Two vignettes from the coffin Cairo CG 41008 remain unpublished and the proper identification which can be based only on descriptions, seem impossible, when considering the variety of representations of snakes [Moret 1913, 115–117; Totenbuchprojekt Bonn, TM 135527].

The graphic material from the *Book of the Dead* dated to the 25th and 26th Dynasties concerns only two abovementioned coffins, although the texts of these spells are present on six coffins altogether:

1. London BM EA 22940: BD spells 34, 35 [Totenbuchprojekt Bonn, TM 135269];
2. Cairo CG 41004: BD spells 37, 33 (text and vignette) [Moret 1913, 86–87; Totenbuchprojekt Bonn, TM 135425];
3. Cairo CG 41008: BD spells 33 (text and vignette?), 34, 35 (text and vignette?), 37, 39 [Moret 1913, 115–117; Totenbuchprojekt Bonn, TM 135527];
4. Cairo CG 41046: Lid, interior: BD spells 34, 35 [Gauthier 1913, 101–102];
5. Leiden RO III: BD spells 34, 35 [Raven 1981, 16];
6. Coffin of Ibi, Theben A. 70034: BD spells 33, 37 [Totenbuchprojekt Bonn, TM 135263].

Spell 40 of the *Book of the Dead* (Fig. 6)

BD spell 40 titled “*Spell for repulsing the swallower of the ass*” is accompanied by a vignette on two coffins: Cairo CG 41004 and CG 41009 [Moret 1913, 87, 134; Allen 1974, 47]. The deceased is presented here spearing the snake that is biting an ass. The snake is believed to be the Swallower, however, Lucarelli mentions that from the 21st Dynasty onwards, it is the ass bitten by the snake or speared

that represents the core of the vignette [Lucarelli 2004, 181–182]. The composition of the vignette is slightly different on each coffin. Representations from the coffin Cairo CG 41009 are characterized by greater attention to details which are highlighted in ears, mane and hoofs, while the Cairo CG 41004 vignette is drawn with a single line. Human figures and asses are similarly oriented, to the left, but the representation of the snakes differs. On the coffin Cairo CG 41004, the snake looks as if it had crept onto the neck of an ass, while on the coffin Cairo CG 41009, the head of the reptile rests on the ass's rump. Additionally, on both coffins, the deceased pierces both the ass and the serpent [Moret 1913, 87, 134].

The graphic and textual material from the *Book of the Dead* dated to the 25th and 26th Dynasties is found only on two above mentioned coffins [Totenbuchprojekt Bonn, Spell 40].

An analogous vignette appears in the papyrus of Iwefankh (pTurin 1791) where the deceased is shown spearing the snake depicted on the ass's body [Lepsius 1842, *Taf. XVIII*].

Spells 41 and 42 of the *Book of the Dead* (Fig. 7)

Spell 41 titled “*Spell for warding off harm (to be used) by N. in the God's domain*”, is illustrated on coffin Cairo CG 41004 [Moret 1913, 87; Allen 1974, 47–48]. It is accompanied by a vignette featuring the deceased spearing the composition of a snake and the hieroglyphic sign meaning ‘slaughter’ [Moret 1913, 87]. Tarasenko suggests that this vignette illustrates, in fact, the text of the BD spell 42 written nearby. It correlates with the phenomena present in the Late and the Ptolemaic Periods when the spells 41 and 42 are connected to each other, he lists 18 examples where the text of the 42 is illustrated with the 41 vignettes [Tarasenko 2012, 334, 348].

The graphic and textual material from the *Book of the Dead* dated to the times of 25th and 26th Dynasties is known only from one coffin decorated with the BD spell 41 (Totenbuchprojekt Bonn, Spell 41). Spell 42 appears only in textual form, and it is present on two coffins: the *krsw* coffin CG 41004 and the anthropoid coffin CG 41057 [Moret 1913, 87; Gauthier 1913, 320–321; Totenbuchprojekt Bonn, Spell 42]. An analogous vignette appears in the papyrus of Iwefankh (pTurin 1791) where the deceased is depicted as spearing a combined

snake and vertebral hieroglyph meaning 'slaughter' [Lepsius 1842, *Taf. XIX*].

Summary

The Dating: The usage of BD spells 31–42 in the coffin decoration of the late Third Intermediate Period is limited to only a few coffins belonging to two generations of owners from Besenmut and Montuemhat families (the end of 25th and beginning of 26th Dynasties). The first generation includes the coffins of Wennefer III, Ankhhor III, Besenmut III and Tabetjet II, while the second generation includes the coffins of Ankhefeknhons II and Padiamon II [Elias 1993, 738]. The dating of three *krsw* coffins being the core of this paper is limited to a period of around fifty years, with the oldest source being the coffin of Tabetjet, dated to around 675–650 BC. Two later coffins belong to Padiamun II (around 650–620 BC) and Ankhefeknhons II (around 650–625 BC). Elias shortens this time to 10–20 years [Elias 1993, *fig. 53*, 789].

Placement and Purpose: There are a few examples among the *krsw* coffins of the Priests of Montu group where an interior decoration appears. The most numerous group consists of the representations of Nut on the interior of the lid, connected to the Ritual of Hours [Sheikholeslami 2010, 380], accompanied by the vignettes to the BD spell 161 on the interior of short walls of the case of Cairo CG 41013, CG 41017 [Moret 1913, 156–157, 184] and by three vignettes of the warding off spells illustrating the coffins Cairo CG 41004, CG 41008, and CG 41009.

Coffins belonging to Ankhefeknhons II (Cairo CG 41004) and Tabetjet II (Cairo CG 41009) are interesting exceptions as they are the only ones decorated on the interior of both the lid and the case. The absence of the lid of the coffin belonging to Padiamun II (Cairo CG 41008) makes an attribution of his coffin to this group impossible.

The purpose of these spells was to ward off dangerous or impure creatures, which were associated with demonic forces and negative manifestations of Seth from the deceased [Lucarelli 2006, 211]. Crocodiles, snakes or insects which are mentioned in texts of these spells

are creatures crawling on the ground and therefore these spells were located on the floors, close to the mummy, to protect this fragile area of the coffin against the hostile creatures that can emerge from earth [Raven 1981, 17; Lucarelli 2009, 108].

Apart from the animals, there are also spells against more abstract dangers like the Swallower of the Ass, or the horror of slaughter and dismemberment depicted as a snake on the vertebral hieroglyph meaning 'slaughter'. These thematically belong to the sequence, and their presence is justified by the apotropaic functions of both magical texts and vignettes.

Iconography: The main feature of the spells known from the *krsw* coffins and an element that differentiates them from the examples appearing on anthropoid coffins is the presence of the accompanying vignettes. These vignettes follow the general motifs known from the papyri of the *Book of the Dead* and depict the deceased with the spear aimed at dangerous creatures: a crocodile, a snake, an insect, and the swallower of an ass. It repeats the attitude of physical repelling of an animal with mentioned weapon, which is additionally highlighted by words directed towards animals mentioned in texts [Lucarelli 2006, 212]. Some differences between the vignettes can be observed, but they do not interfere with the general meaning of the symbol which is the act of warding off a danger from the deceased.

Interestingly, none of the above-mentioned coffins follow the same sequence or contain full repertoire of spells from the BD 31–42 sequence. The largest set was depicted on the coffin **Cairo CG 41008** where we can find the sequence BD 33–34–35–36–37–39–40. The fact of the omission of the BD spell 38 can suggest that the sequence was consciously composed out of thematically related spells.

Vignettes appear in relation to particular *Book of the Dead* spells only, and cover the following topics:

1. Spell 31, present on coffins Cairo CG 41004 and CG 41009, the warding off of crocodiles.
2. Spell 36, present on coffins Cairo CG 41004 and CG 41009, the warding off of an insect.

3. Spell 40, present on coffins Cairo CG 41004 and CG 41009, the warding off of the swallower.

4. Spells 41/42, present on coffin Cairo CG 41004, the avoiding of a slaughter.

5. Spells 33–35, 37–39 present on coffins Cairo CG 41004 and CG 41008, the warding off of snakes (spell 33 present on coffin Cairo CG 41004 and probably on CG 41008; spell 35 present on coffin Cairo CG 41008?).

The same pattern including the thematically-related sequence of “warding off” spells from the *Book of the Dead* can be observed also on anthropoid Theban coffins of the period. We can distinguish five anthropoid coffins with such choice of spells, which in three cases follow the same sequence BD 34–35–36, namely those belonging to Wennefer II (Cairo CG 41046), Besenmut III (London BM EA 22940) and Ankhhor III (Leiden RO III).

The arrangement of space on the *krsw* coffins seems to follow the *Book of the Dead* sources where texts and vignettes from the same sequence of spells appear in a close relation to each other as well. It appears on papyri, e.g. pTurin 1791 or pLouvre E. 6130 [Lepsius 1842; Mosher 2013, *fig. 17, 158*], mummy bandages [Lucarelli 2009] and also in the tomb decorations both in the Theban and Memphite areas [Leahy 1989; Rosati 2006; Molinero 2014; Scalf 2017]. The vignettes on the aforementioned coffins are stylistically similar to vignettes known from the Late Period and the Ptolemaic *Book of the Dead* papyri, and in most cases are almost identical with the vignettes coming from pTurin 1971, one of the most important sources to study the late edition of the *Book of the Dead*.

Acknowledgements

I thank Prof. Andrzej Niwiński (Warsaw University) and Dr. Jonathan Elias (Akhmim Mummy Studies Consortium) for their helpful suggestions and language corrections.

ILLUSTRATIONS

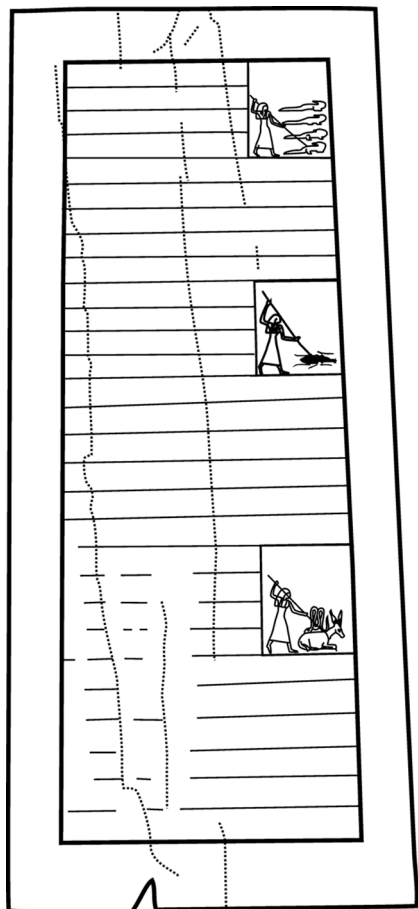

Fig. 1: Floor of the Cairo CG 41009.
Dotted vertical lines mark
the corruption of the painting layers.
Drawing: D. Haładaj, based on:
[Moret 1913, *pl. XVII*]

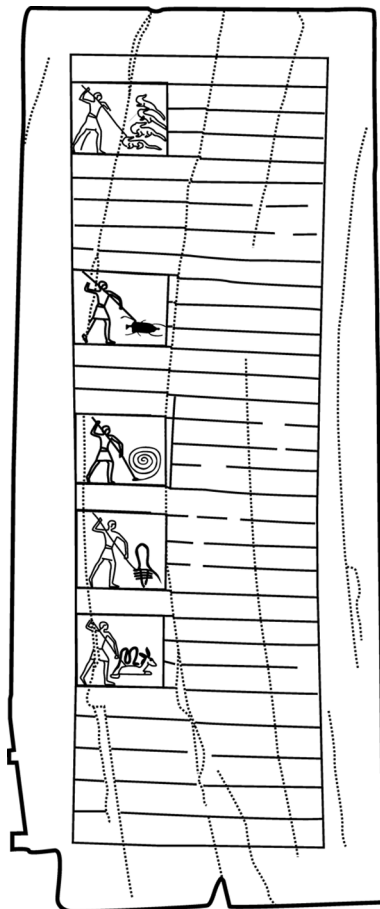

Fig. 2: Floor of the Cairo CG 41004.
Dotted vertical lines mark
the corruption of the painting layers.
Drawing: D. Haładaj, based on:
[Moret 1913, *pl. XII*]

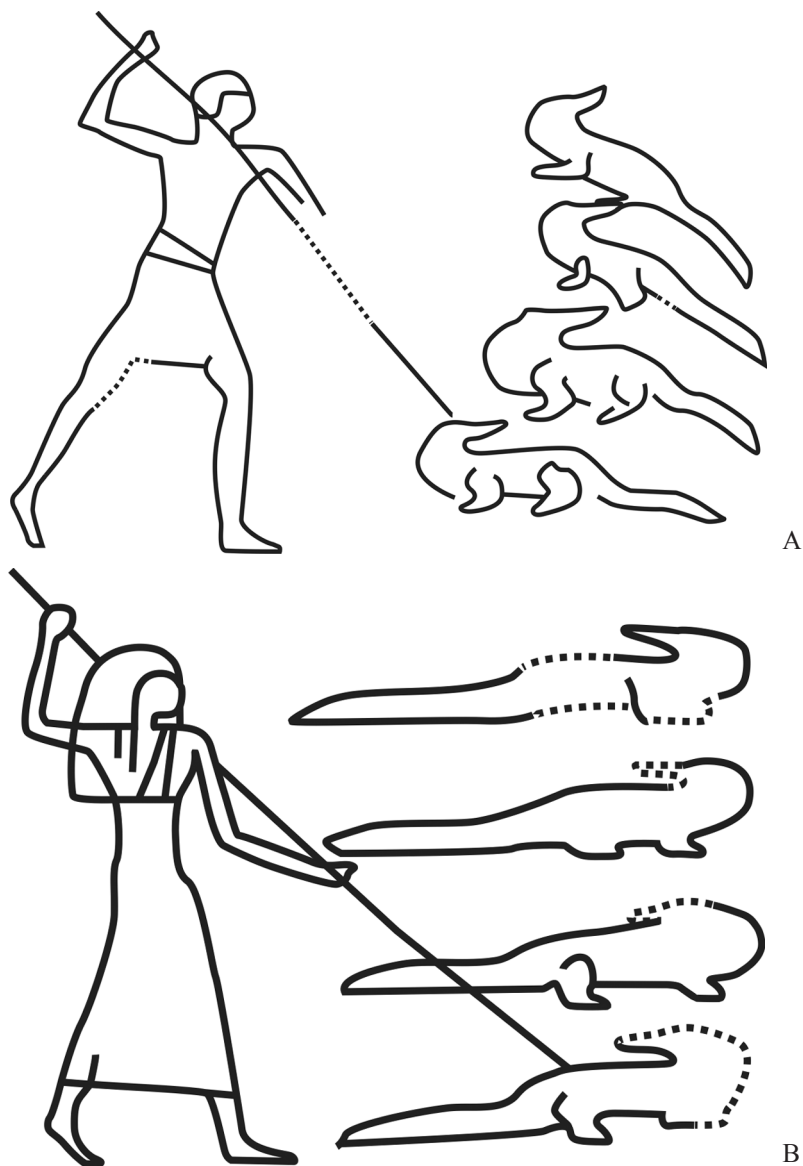
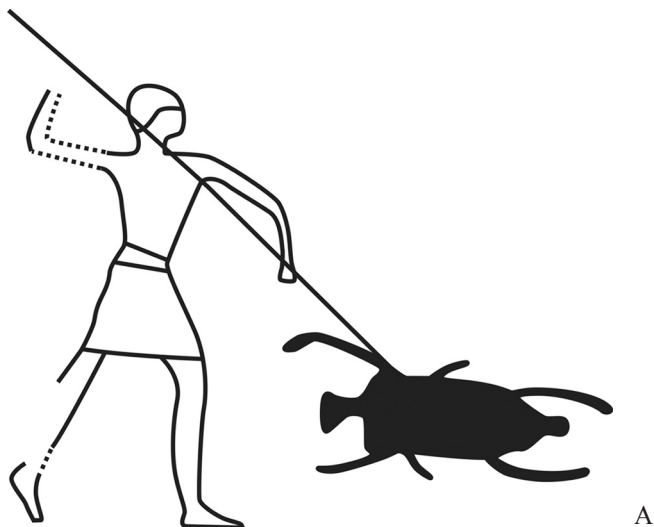

Fig. 3: BD spell 31 from the coffins Cairo CG 41004 (A) and Cairo CG 41009 (B). Drawing: D. Haładaj, based on: [Moret 1913, *pl. XII* (CG 41004); *pl. XVII* (CG 41009)]

A

B

Fig. 4: BD spell 36 from the coffins Cairo CG 41004 (A) and Cairo CG 41009 (B). Drawing: D. Haładaj, based on: [Moret 1913, *pl. XII* (CG 41004); *pl. XVII* (CG 41009)]

Fig. 5: BD spell 33 from the coffin Cairo CG 41004.
Drawing: D. Haładaj, based on: [Moret 1913, *pl. XII*]

Fig. 6: BD spell 40 from the coffin Cairo CG 41004 (A).
Drawing: D. Haładaj,
based on: [Moret 1913, *pl. XII* (CG 41004)]

A

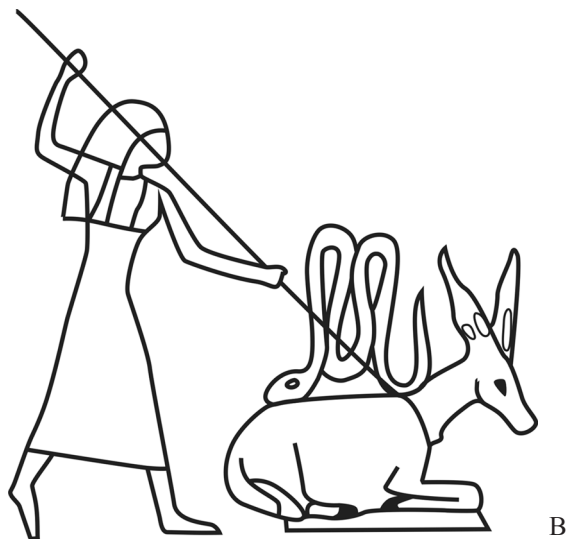

Fig. 6: BD spell 40 from the coffin Cairo CG 41009 (B).
Drawing: D. Haładaj,
based on: [Moret 1913, *pl. XII* (CG 41004); *pl. XVII* (CG 41009)]

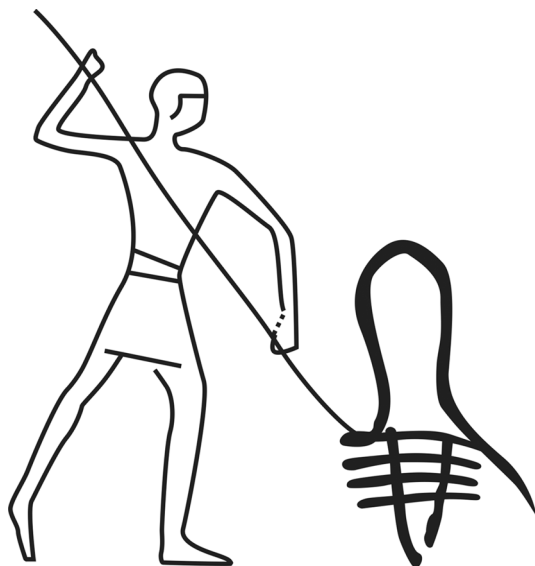

Fig. 7: BD spell 41 from the coffin Cairo CG 41004.
Drawing: D. Haładaj, based on: [Moret 1913, *pl. XII*]

REFERENCES

- Allen T. (1974), *The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians Concerning the Hereafter as Expressed in their own Terms*, Studies in Ancient Oriental Civilization, Vol. 37, University of Chicago Press, Chicago.
- Aston D. (2009), *Burial Assemblages of Dynasty 21–25; Chronology – Typology – Developments*, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna.
- Bierbrier M. (1975), *The Late New Kingdom in Egypt (c. 1300–664 B.C.): A Genealogical and Chronological Investigation*, Aris & Phillips Ltd, Warminster.
- Elias J. (1993), *Coffin Inscription in Egypt after the New Kingdom. A Study of Text Production and Use in Elite Mortuary Preparation*, University of Chicago, Chicago (Unpublished PhD Dissertation).
- Gauthier H. (1913), *Cercueils Anthropoïdes Des Prêtres De Montou. No. 41042–41072*, T. I–II, Catalogue Général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Institut Francais d’Archeologie Orientale, Cairo.
- Kitchen K. (1973), *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 B.C.)*, Aris & Phillips Ltd., Warminster.
- Leahy L. (1989), “Wahibreemakhet at Giza”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 75, pp. 239–43.
- Lepsius R. (1842). *Das Todtenbuch Der Ägypter Nach Dem Hieroglyphischen Papyrus In Turin*, Georg Wigand, Leipzig.
- Lucarelli R. (2006), “Demons in the Book of the Dead”, B. Backes, I. Munro, and S. Stöhr (eds.), *Totenbuch-Forschungen. Gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums Bonn, 25. bis 29. September 2005*, Studien zum altägyptischen Totenbuch, Bd. 11, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 203–12.
- Lucarelli R. (2007), “The Vignette of Ch. 40 of The Book Of The Dead”, J.-Cl. Goyon and Chr. Cardin (eds.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists / Actes du Neuvième Congrès International des Égyptologues, Grenoble 6–12 Septembre 2004*, Orientalia Lovaniensia Analecta, T. 150, Peeters Publishers, Leuven, pp. 1181–6.
- Lucarelli R. (2009), “Two Fragments of a Ptolemaic Book of the Dead on Mummy Wrappings with Spells 32–38 (Leiden Inventory

No. F 2008/1.1)”, B. Backes, M. Müller-Roth, and S. Stöhr (eds.), *Ausgestattet mit Den Schriften Des Tot. Festschrift Für Irmtraut Munro Zu Ihrem 65. Geburtstag*, Studien zum altägyptischen Totenbuch, Bd. 14, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 105–16.

Molinero Polo M. (2014), “The Textual Program of Karakhamun’s First Pillared Hall”, E. Pischikova (ed.), *Tombs of the South Assasif Necropolis. Thebes, Karakhamun (TT223), and Karabasken (TT 391) in the Twenty-Fifth Dynasty*, The American University in Cairo Press, Cairo, pp. 131–72.

Moret A. (1913), *Sarcophages de l’Epoque Bubastite A l’Epoque Saïte, No. 41001–41041*, T. I–II, Catalogue Général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Institut Francais d’Archeologie Orientale, Cairo.

Mosher M. (2013), “An Intriguing Theban Book of the Dead Tradition in the Late Period”, *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*, Vol. 15, pp. 123–72.

Munro P. (1973), *Die Spätägyptischen Totenstelen*, J. J. Augustin, Glückstadt.

Raven M. (1981), “On Some Coffins of the Besenmut Family”, *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, T. 62, pp. 7–21.

Rosati G. (2006), “Glimpses of the Book of the Dead in the Second Court of the Tomb of Montuemhet (TT 34)”, B. Backes, I. Munro, and S. Stöhr (eds.), *Totenbuch-Forschungen. Gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums Bonn, 25. bis 29. September 2005*, Studien zum altägyptischen Totenbuch, Bd. 11, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 297–300.

Scalf F. (2017), *Book of the Dead: Becoming God in Ancient Egypt*, Oriental Institute Museum Publications, Vol. 39, University of Chicago, Chicago.

Sheikholeslami C. (2010), “The Night and Day Hours in Twenty-Fifth Dynasty Sarcophagi from Thebes”, L. Bareš, F. Coppens, and K. Smoláriková (eds.), *Egypt in Transition. Social and Religious Development of Egypt in the First Millennium BCE. Proceedings of an International Conference, Prague, September 1–4, 2009*, Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prague, pp. 376–95.

Tarasenko M. (2013), "Development of Illustrative Tradition of the Chapter 42 of the *Book of the Dead*", *Studien zur Altägyptischen Kultur*, Bd. 42, pp. 325–48.

Taylor J. (1984), *The Stylistic Development of Theban Coffins during the Third Intermediate Period*, Birmingham University, Birmingham (Unpublished PhD Dissertation).

Taylor J. (2003), "Theban Coffins from the Twenty-Second to the Twenty-Sixth Dynasty, Dating and Synthesis of Development", N. Strudwick and J. Taylor (eds.), *The Theban Necropolis. Past, Present and Future*, British Museum, London, pp. 95–121.

Vittmann G. (1978), *Priester und Beamte im Theben der Spätzeit. Genealogische und Prosopographische Untersuchungen zum Thebanischen Priester- und Beamtentum der 25. und 26. Dynastie*, Beiträge zur Ägyptologie, Bd. 1, Veröffentlichungen der Institute für Afrikanistik und Ägyptologie der Universität Wien, Wien.

ON-LINE SOURCES

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), TM 135425 (Cairo CG 41004), available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm135425> (accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), TM 135527 (Cairo CG 41008), available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm135527> (accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), TM 135424 (Cairo CG 41009), available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm135424> (accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), TM 135269 (London BM EA 22940), available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm135269> (accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), TM 135263 (Theben A. 70034), available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm135263> (accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), BD spell 31, available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/31> (Accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), BD spell 36, available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/36> (accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), BD spell 40, available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/40> (accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), BD spell 41, available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/41> (accessed 19 September 2018).

Totenbuchprojekt Bonn, (2018), BD spell 42, available at: <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/42> (accessed 19 September 2018).

Д. Халадай

КРОКОДИЛЕ, ГЕТЬ!

**ВИСЛОВИ 31–42 КНИГИ МЕРТВИХ В ІКОНОГРАФІЇ
ФІВАНСЬКИХ САРКОФАГІВ *krsw*
ПІЗЬНОГО ТРЕТЬОГО ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ**

У статті надано іконографічний аналіз віньєток, які супроводжують вислови 31–37, 39–42 Книги мертвих, що вміщені на днищах трьох саркофагів типу *krsw* з так званої групи “Жерців Монту” (Саіро CG 41004, 41008 і 41009). Аналіз має на меті внесок у дискусію щодо використання так званих висловів про протистояння небезпекам у декорі саркофагів XXV–XXVI династій, з урахуванням їхнього співвідношення з іншими композиціями проти небезпечних істот, відомих із поховального контексту означеного періоду, а також по більш пізньому матеріалу, пов’язаному із “Саїською редакцією” Книги мертвих. Такий підхід дозволив виділити соціальний і релігійний контексти, в яких з’являються ці вислови, і відповісти на питання про можливе значення, яке вони могли мати для власника саркофага.

Необхідність такого аналізу виникає з того факту, що, хоча використання послідовностей глав Книги мертвих для декорування саркофагів XXV–XXVI династій було досить поширеним явищем, розміщення тематично пов’язаних послідовностей висловів 31–42 обмежене тільки невеликою групою об’єктів з сімей Бесенмута і Монтуемхета. На них вислови “протистояння” з’являються в тісному зв’язку один з одним, як у папірусах або у гробничному розписі, але жоден з об’єктів не містить повної послідовності. Головна особливість висловів, відомих на саркофагах типу *krsw*, і елемент, який відрізняє їх від прикладів, що з’являються на антропоїдних саркофагах, – це наявність супровідних віньєток, які слідує загальним мотивам, що відомі за папірусами Книги мертвих. В іконографії акцент робиться на фізичне знищення цих істот, представлене померлим зі списом, націленим на диких тварин: крокодилів, зміїв, комах, – демона “Пожирач віслюка” і на небезпеки, такі як різанина та розчленування.

Ключові слова: жерці Монту, Фіви, Книги про Потойбічний світ, Книга мертвих, саркофаги, іконографія

Д. Халадай

КРОКОДИЛ, ПРОЧЬ!

**ИЗРЕЧЕНИЯ 31–42 КНИГИ МЕРТВЫХ В ИКОНОГРАФИИ
ФИВАНСКИХ САРКОФАГОВ *krsw***

ПОЗДНЕГО ТРЕТЬЕГО ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА

В статье представлен иконографический анализ виньеток, сопровождающих изречения 31–37, 39–42 Книги мертвых, помещенные на днищах трех саркофагов типа *krsw* из так называемой группы “Жрецов Монту” (Саго CG 41004, 41008 и 41009). Анализ призван внести вклад в дискуссию об использовании так называемых изречений об отражении опасностей в декоре саркофагов XXV–XXVI династий, с учетом их соотношения с другими композициям против опасных существ, известных из погребального контекста данного периода, а также по более позднему материалу, связанному с “Саисской редакцией” Книги мертвых. Такой подход позволил выделить социальный и религиозный контексты, в котором появляются эти изречения, и ответить на вопрос о возможном значении, которое они могли иметь для владельца саркофага.

Необходимость подобного анализа проистекает из того факта, что, хотя использование последовательностей глав Книги мертвых для декорирования саркофагов XXV–XXVI династий было довольно распространенным явлением, размещение тематически связанных последовательностей изречений 31–42 ограничено только небольшой группой объектов из семей Бесенмута и Монтuemхета. На них изречения “отражения” появляются в тесной связи друг с другом, как в папирусах или в гробничной росписи, но ни один из объектов не содержит полную последовательность. Главная особенность изречений, известных на саркофагах типа *krsw*, и элемент, который отличает их от примеров, появляющихся на антропоморфных саркофагах, – это наличие сопроводительных виньеток, которые следуют общим мотивам, известным по папирусам Книги мертвых. В иконографии акцент делается на физическом уничтожении этих существ, представленном умершим с копьем, нацеленным на диких животных: крокодилов, змей, насекомых, – демона “Пожиратель осла” и на опасности, такие как резня и расчленение.

Ключевые слова: жрецы Монту, Фивы, Книги о Потустороннем мире, Книга мертвых, саркофаги, иконография

Стаття надійшла до редакції 26.09.2018

ON THE PARATEXT IN THE PYRAMID TEXTS

E. Alexandrova

PhD (Cultural Studies)

PR-Manager, Museum Center, Russian State University for the Humanities

6, Miusskaya square, Moscow, 125993, GSP-3, Russia

ev-alexandrova@mail.ru

Rubrics and glosses form a distinct feature of Egyptian funerary literature and have been an object of scholarly interest for a long time. In last decades this aspect of Egyptian sacred literature came to be analyzed in the frame of the paratext – a category proposed by G. Genette. However, the Pyramid Texts are not so rich in paratextual notation as the later corpora of funerary literature, Coffin Texts and the Book of the Dead. The most distinct of these are pragmatic notations concerned with cultic actions and aimed at ritualists. This results in a kind of methodological paradox in H. Hays' "The organization of the Pyramid Texts: typology and disposition". Following Genette this author recognizes the crucial role of paratext in understanding of a text, but can't find anything of the kind in the Pyramid Texts. In this issue we are going to explore evidences of the Old Kingdom in order to show that however scarce they are H. Hays underestimated their potential for contextualization of the Pyramid Texts. His use of later evidences, from the other hand, does not take into account transformation of tradition and formation of new paratextual practices, that can be traced even in Ancient Egypt. We will look at long known examples of 'rubrics' in the Pyramid Texts (from PT 456, 471, 525, 528, 561C) not so much in connection with later tradition as in intertextual relationships with other Pyramid Texts and tomb inscriptions. Finally the first occurrence of the formula *dd-mdw* in the fragments of reliefs

© 2019 E. Alexandrova; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

of Djoser from Heliopolis will be discussed as an evidence for long existence of conventions for monumental texts predating the Pyramid texts.

Keywords: Pyramid Texts, paratekst, monumental discourse, transtextuality

Е. В. Александрова

К ВОПРОСУ О ПАРАТЕКСТЕ В ТЕКСТАХ ПИРАМИД

«Чтобы показать, что стоит на кону, мы можем для примера задать один простой вопрос: ограниченные одним лишь текстом и без направляющих нашу мысль подсказок, как бы мы читали “Улисса” Джойса, если бы он не был озаглавлен “Улисс”?» [Genette 1997, 2].

Такой цитатой из “Паратекстов” Ж. Женетта Г. Хейс предвзряет свое исследование организации Текстов пирамид, подчеркивая важность и даже необходимость внетекстовой информации для интерпретации памятника [Haas 2012, 1]. Правда, по заключению исследователя, Тексты пирамид как раз лишены этого необходимого сопровождения, и данный вывод является краеугольным камнем в выборе методологии:

“При отсутствии современной транстекстуальной медиации, типологизация [изречений] должна производиться изнутри самих текстов с оглядкой на более поздний материал <...> Мы имеем перед собой древнейшее пространное свидетельство о религиозных верованиях и практиках. Но по причине отсутствия современной контекстуализирующей информации подлинный смысл этого свидетельства оставался по большей части сокрытым до сего дня” [Haas 2012, 4].

К исследованию паратекстов Ж. Женетт обращается в третьей из серии работ, посвященных транстекстуальности или текстуальной трансценденции [Женетт 1997, 23, 339]. Применяя выработанные им категории к анализу египетских памятников, необходимо учитывать четко очерченные самим Ж. Женеттом рамки рассмотрения данного аспекта текста:

“Для нас паратекст – это то, что позволяет тексту стать книгой и быть предложенным в качестве таковой читателю и, шире, публике вообще” [Genette 1997, 1].

В сущности, Ж. Женетт сосредотачивается на авторских и издательских практиках презентации текста, сформировавшихся в европейской книжной культуре. В этих рамках паратекст составляют заглавие, предисловие, сноски и другие подобные элемен-

ты, позволяющие донести до читателя авторское (в широком смысле) понимание текста. Г. Хейс при анализе египетского материала ограничивается именно таким формально понимаемым паратекстом, а именно заглавиями и комментариями к изречениям, разнообразие которых в традиции Книги мертвых было в свое время рассмотрено Т. Дж. Алленом [Allen 1936]. И к этому более позднему материалу исследователь будет обращаться за недостающей контекстуализирующей информацией при рассмотрении Текстов пирамид.

Сложность, которую сразу можно предвидеть в применении подхода Ж. Женетта к египетскому материалу, заключается в том, что чем дальше рассматриваемое явление отстоит от формата книги и связанных с ним издательских практик, тем больше размываются предложенные французским исследователем категории. Это показывает, например, применение данного подхода к анализу цифровых текстов и новых медиа [Stanitzek 2005; Birke, Christ 2013]. Отчасти это иллюстрируется и тем фактом, что идеи Ж. Женетта в последнее время проникают в египтологию, но подобные исследования сосредоточены почти исключительно на поздней традиции [Aufrère 2010; Aufrère 2013; Régen 2014]. Само по себе это не лишает категории Ж. Женетта эвристической ценности, с нашей точки зрения, но заставляет опираться в большей степени на функциональное понимание паратекста как медиатора между внутренними смыслами текста и воспринимающей его средой, в то время как конкретные его воплощения определяются культурным контекстом и особенностями коммуникативной ситуации.

В частности, то, что Г. Хейс воспринимает как отсутствие паратекста и стремится восполнить данными более поздней традиции, может являться существенной характеристикой традиции соответствующей эпохи. Например, трансформация паратекстуальных практик может отражать более широкие культурные трансформации [Ricci 2012]. На египетском материале исследование Л. Кулона [Coulon 2004] предлагает интересную перспективу “конкуренции изречений” в борьбе за включение в текстуальную программу саркофагов, которая привела к расширению паратекста за счет включения в него указаний на эффективность и полезные свойства соответствующих текстов.

Основными факторами, повлиявшими на это усиление конкуренции изречений, должны были стать, с одной стороны, уменьшение поверхности для письма (саркофага в сравнении с помещениями пирамиды) и, с другой стороны, увеличение количества самих памятников. Ориентация на земного составителя комплекса текстов разительно отличает паратекстуальные комментарии Текстов саркофагов от того, что может быть обнаружено в Текстах пирамид, явно не предназначавшихся в конечном итоге для человеческих глаз¹. Наличие в Текстах пирамид следов комментариев к изречениям, сходных с сохранившимися от более поздних эпох, позволяет все же предполагать существование подобных практик и в Древнем царстве. Поэтому почти полное отсутствие паратекста в Текстах пирамид может быть проявлением осознанного редакторского выбора. И здесь необходимо также отметить, что паратекст, ориентированный на древнеегипетского “читателя” (будь то человек, божество или воскресший фараон), и то, что может выступить в роли паратекста (то есть осуществить медиацию между изречениями и современным контекстом восприятия) для современного европейского исследователя – не одно и то же. В последнем случае различия в паратекстуальных практиках более поздних эпох и эпохой пирамид могут оказаться для нас весьма красноречивыми.

В связи с этим нам представляется важным рассмотреть те немногие свидетельства из Текстов пирамид и современных им религиозных текстов, которые до нас все же дошли. Для начала можно отметить, что на заре исследования Текстов пирамид такой вопрос вообще не стоял – в 1912 г. Г. Дж. Брестед писал об этом просто:

«Пять копий [Текстов пирамид] ссылаются на материал, существовавший тогда, но не дошедший до нас. Мы читаем в них об “Изречении выходящих” [*r n prjw*] и “Изречении восходящих” [*r n šwj*], которые претендуют на употребление по случаям различных мифологических ситуаций. Посему они рассматривались как более древние, чем наши

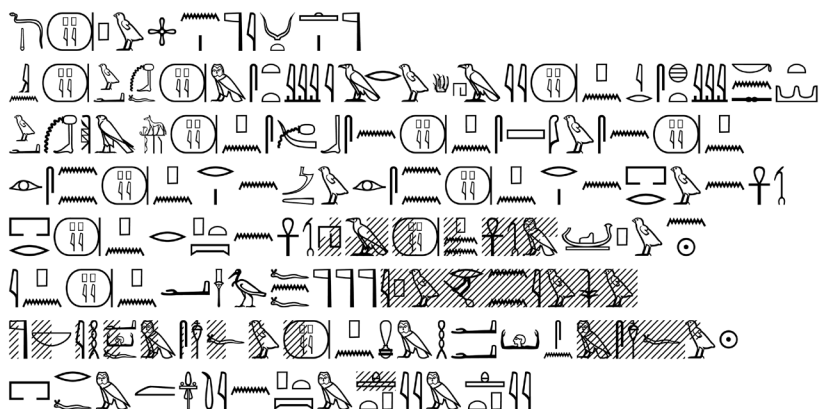
¹ На это соприсутствие указаний на прижизненную и посмертную пользу в рубриках Книги мертвых обращает внимание и Г. Хейс, обосновывая возможность применения этих данных для определения “*Sitz im Leben*” соответствующих категорий текстов [Hays 2012, 45–51].

Тексты пирамид. Таким образом, подобный более древний материал существовал, неважно, сохранился он до нас или нет» [Breasted 1912, 85].

За прошедшее с того времени столетие исследовательские подходы, конечно, сильно изменились. В 2018 г. в связи, фактически, с теми же формулами Н. Биллинг проявляет большую осторожность:

«Самим Текстам пирамид известны и “Изречение выхода” (*r n prw*), “Изречение водительства” (*r n mʿw*), равно как и “Изречение перехода” (*passage*)” (*r n hprw*), которые боги должны были читать в пользу фараона (Руг. 921d [471], 1245d–e [525]). Должны ли они рассматриваться как родовые термины для определенной категории текстов – другой вопрос» [Billing 2018, 305].

Речь идет об изречениях РТ 471 и РТ 525:

dd-mdw: Ppi pw wn² ntr jpwt ntr

jj.n Ppi w^cb.f Ppi m sht j3rw h3y Ppi pn jr sht knzt

w^b šmsw-Hr³ Ppi pn s^cb.sn Ppi pn sšw.sn Ppi pn

jr.sn n Ppi pn r n m³c^w jr.sn n Ppi pn r n prw n ʿnh w3s

pr Ppi pn jr pt n ʿnh w3s h3 Ppi pn n [ʿnh w3s m] wj3 pw n R^c

jpn Ppi pn ʿb3.f n.f ntrw [jpw hnnjw sw]

ntr nb j.h^c.f m hsfw Ppi pn mi h^c.sn [m hsf]w R^c

pr.f m gs j3btj n pt m htpy m htpy

² “Pesonen determinativ” [Sethe IV, 199]. В версии Пепи II детерминатив – G7 “сокол на штандарте”.

³ Написание с таким детерминативом см. [Wb IV, 486].

«Изречение слов:

Пепи – это сущий, бог, посланник бога!

Пришел Пепи, (чтобы) очистить себя, Пепи⁴, в Полях Иалу –

Спускается Пепи этот к Полям Кензет:

очищают спутники Хора Пепи этого, омывают они Пепи этого,
возносят они Пепи этого;

творят они для Пепи этого “Изречение водительства”;

творят они для Пепи этого “Изречение выхода для жизни
и владычества”!

Выходит Пепи этот в небо для жизни и владычества,

Спускается Пепи этот [для жизни и владычества]

в ладью эту бога Ра –

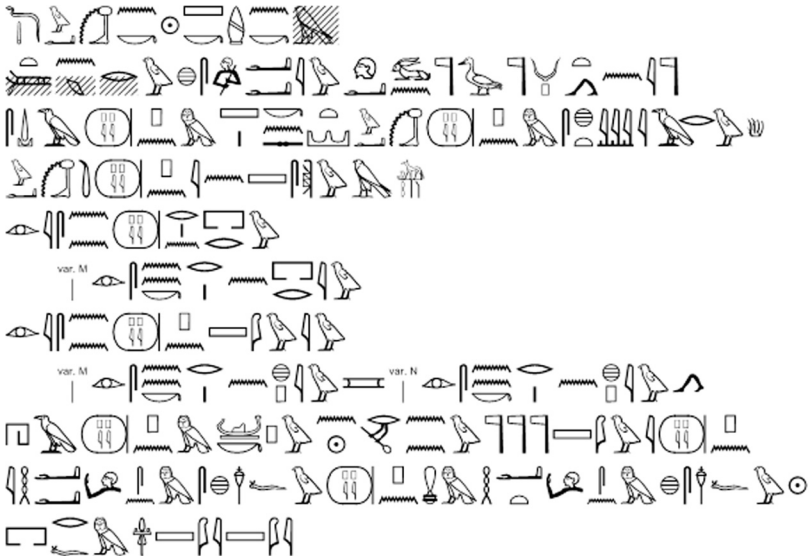
это Пепи этот правит богами [этими, гребущими в ней]:

каждый бог радуется при приближении Пепи этого

как радуются они [при приближении] Ра!

Выходит он на стороне восточной небес

как умиротворенный, как умиротворенный!» [PT 471]

⁴ Эта аномальная грамматическая конструкция происходит, очевидно, от изменения грамматического лица изречения добавлением имени фараона [Billing 2018, 325–326].

*dd-mdw: w^cb n.k R^c škr n.k [Hr]
tm n^hrw hsr ^cjw tp-^c wn ntr z3 ntr jptj nj ntr
sd3 Ppi pn m šj knzt w^cb Ppi pn m šht j3rw w^cb.tj Ppi pn jn šmsww-Hr
jr.sn n Ppi r n prw jr.sn n Ppi pn šwjw
h3 Ppi pn m wj3.k pw n R^c hnnw ntrw
šwj Ppi pn j.h^c.sn m hsfw Ppi pn mi h^ct.sn m hsfw R^c
pr.f m j3b šw.j šw.j*

“Изречение слов:

Чист для тебя Ра, украшен для тебя [Хор]!

Окончилось *n^hrw*, прогнан сон перед сущим, богом, сыном бога, посланником бога!

Переправляется Пепи этот по Озеру Кензет, очищается Пепи этот в Полях Иалу –

очищен Пепи этот Спутниками Хора,
творят они для Пепи “Изречение выхода”,
творят они для Пепи этого возношение!

Спустись, Пепи, в ладью твою бога Ра, в которой гребут боги!
Вознесись, Пепи!

Радуются они при приближении Пепи этого
как радуются при приближении Ра!

Выходит он на востоке, возносящийся, возносящийся!” [PT 525]

Г. Дж. Брестед обращается к Руг. 1245d-e (PT 525) в версии Пепи I. В версиях Меренра и Пепи II во втором случае речь идет об “Изречениях шествующих” *r n h^hrw*. Представляется, что уже эти отрывочные свидетельства позволяют поместить изречения Текстов пирамид в определенный контекст.

Прежде всего, интересно отметить, что “жанровая характеристика” этих текстов (изречение-*r*) указывает на их изначально устную природу. Однако, само указание на этот “жанр” дошло до нас через письменную фиксацию, вероятно, в архивной практике. Архивное существование таких “изречений” предполагает определенную типизацию и систематизацию, и в данных “названиях” речь действительно идет о “типовых” ситуациях. “Изречения выхода” прошли через всю историю заупокойной литературы и стали со временем египетским названием Книги мертвых. Но не менее интересны и “Изречения шествующих” (*r n h^hrw*), поскольку они также указывают на характерный заупокойный контекст,

зафиксированный жертвенными формулами: *hpi.f hr w3wt nfrwt hpp.w.t im3hw hr.sn* – “пойдет он по дорогам прекрасным, по которым ходят *имаху*”⁵. Отметим геминацию в относительной форме глагола *hprj*, указывающую на регулярный характер этого действия.

Примечательно также многообразие трактовок исследователями глагольных форм, характеризующих содержание этих изречений, например, формы *prjw*. К. Зете [Sethe IV, 201; V, 145], Дж. Аллен [Allen 2015, 131, 168], Н. Биллинг интерпретируют их как имена действия, в то время как Г. Дж. Брестед и Р. Фолкнер [Faulkner 1969, 160, 197] – как субстантивированное причастие м. р. 3л. мн. ч. и ед. ч. соответственно. При этом всю конструкцию Г. Дж. Брестед понимает как генитивную, в то время как Р. Фолкнер переводит дативом: “Spell for Him Who Ascends”⁶.

Интересно, что в РТ 471 произнесение богами *r n prw* непосредственно сопряжено с известием о том, что Пепи выходит. То есть в зависимости от интерпретации рассмотренных глагольных форм, произнесение заклинания и выход могут пониматься как события одновременные, так что выход Пепи сопровождается “Изречением (для) выходящих”, или же как события последовательные, так что выход Пепи является результатом прочитанного для него богами “Изречения выхода”.

Перевод именем действия прекрасно вписывается в последующую традицию заголовков изречений заупокойной литературы. В случае перевода субстантивированным причастием отсутствие геминации у таких глаголов, как *prj* и *hprj*, может представлять определенную сложность. Так, в РТ 254 одна из угроз (Руг. 279с) заключается в том, что “лестницы скроются от выходящих (*prrw*)” – с геминацией в последней форме. Геминация присутствует и в приведенном выше описании путей иного мира. Однако, ее отсутствие может указывать на однократность действия и приуроченность произнесения формулы к моменту восхождения фараона. Пути Запада характеризуются тем, что по ним регулярно

⁵ [Lapp 1986, 51–54]. В. Барта [Barta 1968, 17] фиксирует появление этого прошения (Bitte 12) с V династии, то есть этот мотив в высшей степени современен созданию Текстов пирамид.

⁶ Все эти варианты представляются возможными [Edel 1955, 102–104, 303–306; Allen 2017, 109–110, 119–122].

шествуют *имаху*, в то время как тексты, помогающие покойному в успешном преодолении пути, сосредоточены на конкретном моменте его перехода в иной мир. Может играть роль и то, что изречения РТ 471, 525, с одной стороны, и РТ 254, с другой, встречаются в разных пирамидах, так что выбор форм может определяться предпочтениями редакторов и выбранными ими смысловыми акцентами. Так, в РТ 480, расположенном в пирамидах Пепи I и Пепи II⁷ на той же стене, что и РТ 471, содержится призыв *jj prjw jj prjw jj hf dw jj hf dw jj šwjw jj šwjw* – “Приходите, выходящие! Приходите, выходящие! Приходите, взбирающиеся! Приходите, взбирающиеся! Приходите, возносящиеся! Приходите, возносящиеся!”, после чего также говорится, что Пепи выходит (*pr*) и взбирается (*hfd*) по бедрам Исида и Нефтиды. Таким образом, есть основания считать, что по крайней мере за некоторыми формулировками (например, в пирамиде Меренра в изречении РТ 525 форма *prjw* выписана полностью) стоит соответствие “Изречений (для) выходящих” и пребывание в этот момент фараона в процессе выхода. Это, на наш взгляд, в качестве комментария является поводом для размышлений о функционировании текстов, но в переводе не сильно меняет смысл, поэтому мы решили придерживаться более традиционного перевода именем действия.

Перевод форм именем действия лучше соответствует и случаю с глаголом *šwj*, если принять, что в версии изречения РТ 525 пирамиды Пепи I само слово *r* “изречение” пропущено, но имелось в виду (как это делают приведенные выше авторы). Тогда данное заглавие указывает не на процесс, в котором пребывает покойный, а на действие, совершаемое по отношению к нему спутниками Хора, как это происходит в изречении РТ 471. “Изречение вознесения” в таком случае является магической заменой физического действия вознесения со стороны богов. Скорее всего, к этой же группе текстов относится РТ 253 пирамиды Униса. Само оно лишено признаков заголовка, но почти полностью посвящено интерпретации мотивов, характерных для изречений РТ 471 и РТ 525:

⁷ На западной стене аванкамеры они встречаются в таких последовательностях изречений: в пирамиде Пепи I – 265 470 **471** 472 473 474 475 476 477 270 478 479 **480** 481 407; в пирамиде Пепи II – 473 474 475 476 477 270 472 478 479 **480** 470 481 271 **471**.

*ḏd-mdw: w^cb.n w^cb.n m šht j3rw w^cb.n r^c m šht j3rw
w^cb.n w^cb.n m šht j3rw w^cb.n Wnīs pn m šht j3rw
^c n Wnīs m ^c R^c Nwt šzp ^c f
šw sšw sw šw sšw sw*

“Изречение слов:

Очистился, очистился на Полях Иалу –

очистился Ра на Полях Иалу!

Очистился, очистился на Полях Иалу –

очистился Унис на Полях Иалу!

Рука Униса в руке Ра, Нут схватила руку его,

Шу вознес его, Шу вознес его!” [РТ 253]

То, что заголовки изречений не основаны на жесткой схеме и вряд ли предполагают унифицированную интерпретацию, показывает, как кажется, и упоминание в изречении РТ 528 “Изречения натрона” и “Изречения ладана”:

*dd-mdw dd: Zwnṯ ḥnz pt zp 9 n grḥ
nḏr m ʿ n Ppi pn n ʿnh d3.k sw m mr pn
h3y Ppi pn m wj3 pw n nṯr ḥnnw ḥt psḏt jm.f ḥn.t Ppi pn jm.f
jry n.k r n bdw jry n.k r n snṯr
ʿhʿ m ḥnt psḏt ʿ3t ḥms bdw m ḥnt jtrt wrt*

«Изречение слов (без перерыва):

Zwnṯ, пересекающий небо девять раз за ночь!

Схвати руку Пепи этого для жизни,
переправь его через этот канал!

Спускается Пепи этот в ладью эту бога,
в которой гребет Девятка –
повезут Пепи этого в ней!

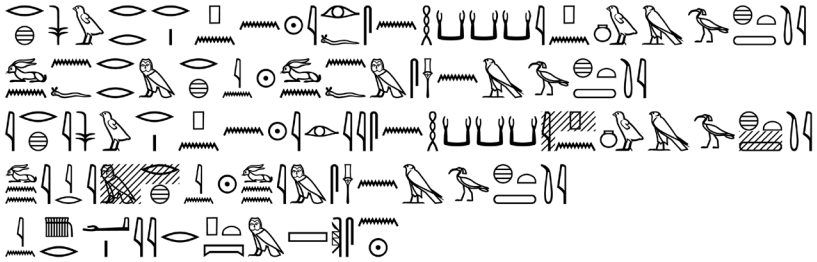
Творятся для тебя “Изречения натрона”,
творятся для тебя “Изречения ладана”,

Встань перед Великой Девяткой,

воссядь как Натрон перед Великим Святилищем!» [PT 528]

Помимо кратких заголовков есть в Текстах пирамид и аналоги комментария о пользе изречения. Разительное отличие редакторской стратегии Текстов пирамид в отношении этих ремарок от тех, что встречаются в Текстах саркофагов, в том, что они не отделяются от самого изречения, а органически включены в текст [Coulon 2004, 138]: сначала описана польза знания изречения для “любого человека”, а потом вся формула повторена применительно к фараону [Sethe IV, 112–113]⁸. В изречении PT 456 пирамиды Пепи I изложение дается от первого лица:

⁸ В отличие от К. Зете и Э. Эделя [Edel 1955, 420], интерпретировавших частицу *rrj* как придающую эмфатическое звучание не только вопросам, но и утверждениям (“wirklich”), Дж. Аллен, отмечая неопределенность ее значения, фиксирует только контекст риторического вопроса [Allen 2017, 81] и переводит интересующий нас пассаж в этом же ключе: “Is not he who knows it, this spell of the Sun <...> I know it, this spell of the Sun” [Allen 2015, 123]. Об интерпретации рассматриваемых нами фрагментов изречений PT 456 и PT 561C как сохранившихся колофонов см. также [Smith 2017, 150]. Э. Эдель [Edel 1955, 420] предполагает замещение частицы уже в Древнем царстве частицей *jr=* [Edel 1955, 412], в связи с чем ср. ее употребление (*jr.j* у Пепи I и *ir.f* у Меренра далее в цитируемом пассаже).

rh sw rr r pn n R^c jr f sn hk3w jpn nw Hr-3htj
wnn.f rr r rhj jn R^c wnn.f m smr n Hr-3htj
j.rh.j sw r pn n R^c jr.j sn hk3w [jp]n nw Hr-3htj
wnn.j jr.j [m r]hj jn R^c wnn.j m smr n Hr-3htj
j.ndr ʕ.j jr pt m šms n R^c

“Кто подлинно знает его, это изречение Ра,
 кто творит их, эти заклинания⁹ Хорахти,
 Будет же он тем, кого знает Ра, будет он другом Хорахти;
 Знаю я его, это изречение Ра, творю я их, эти заклинания Хорахти,
 Буду же я тем, кого знает Ра, буду я другом Хорахти;
 Поднят я за руку на небо, к спутникам¹⁰ Ра” [PT 456 Руг. 855a–856e].

Изречение 561С из пирамиды Пепи I завершается сходным пассажем:

⁹ Здесь во множественном числе, поэтому мы переводим иначе, чем в РТ 561С далее. О разнообразии написаний и интерпретаций в ед. и мн. ч., в частности, в Текстах саркофагов см. [Schenkel 2005, 143].

¹⁰ Употребленный здесь предлог *m* (в варианте Пепи II *mm*) подразумевает, что фараон тем самым оказывается среди спутников Ра, в его свите. Мотив “хватания руки” (*ndr ʕ*) вообще связан с переправой (ср. выше РТ 528) и присоединением к миру богов (например, РТ 269, 373), в связи с чем особенно примечателен пассаж РТ 484: *n ndrjw jr w t3 3 n Ppi pn j.ndr.n jr w pt ʕ.f* – “не схватят земные руку Пепи этого, да схватят небесные руку его” (Руг. 1022b). В РТ 456, однако, нельзя исключать и параллелизма с употребленным ранее оборотом *m smr n Hr-3htj* – “(быть) в качестве друга Хорахти”, в связи с чем возможен дополнительный смысл “в качестве спутника Ра” (ср. РТ 422: *pr.k r.k hr mwt.k Nwt ndr.s ʕ.k dj.s n.k w3t jr 3ht r bw hr R^c* – “восходишь ты к матери своей Нут, хватает она руку твою, дает она тебе пройти к горизонту, к месту под Ра”).

[dw3]t.f rr Wsir jr.f n.f hk3 pn wnn.f ʿnh dt
jn Ppi dw3.f tw Wsir j[n Ppi j]r n.k hk3 [pn wnn.f] ʿnh dt

“[Кто подлинно восхваляет] Осириса и творит эту магию,
будет он живым вечно!
Это Пепи восхваляет тебя, Осирис;
[это Пепи] совершает эту магию –
[будет он жи]вым вечно!” [PT 561C Cols. 22–25].

Наряду с другими “практическими” указаниями, предназначенными для жрецов-чтецов [Grimm 1986], эти случаи, вероятно, доносят до нас следы бытования текстов в архивной традиции, послужившей основой для Текстов пирамид и хранившейся на папирусах. В то же время они показывают, насколько тщательно эта традиция была переработана при переносе на стены гробниц. Как отмечает Г. Хейс:

“[Тексты пирамид были в большей или меньшей степени] визуальной репрезентацией того, что могло быть услышано из текста при его рецитации. Отсутствие паратекста сопровождается и отсутствием метатекста. За пределами пирамид современные с ними отсылки к литературе такого рода ограничены по объему” [Hauss 2012, 4].

Сколь бы ни были ограничены эти современные свидетельства, они все же достаточно показательны. В так называемых “обращениях к живым” и “угрозах” расхитителям гробниц способность хозяина гробницы как вознаградить за помощь, так и покарать за вред нередко подкрепляется формулой “ибо я *ax*/ жрец-чтец совершенный, знающий свои заклинания” [Edel 1944, 19–26; Kloth 2002, 116–119; Strudwick 2005, 217–238]. В гробнице Чету в Гизе [Simpson 1980, 8, *fig. 15*] даже встречается структура, очень близкая к приведенному изречению Текстов пирамид:

ink hry-ḥb ikr rh r.f iw rh.kwi hk3w nb ikr 3h.n.f m hrt-ntr

“[Ибо] я – жрец-чтец совершенный, знающий заклинание свое, знаю я магию всякую совершенную, (через которую) становятся *ахом* в некрополе”.

В тексте, принадлежавшем дочери Пепи I принцессе Инти [Fischer 1976, 21], подчеркивается и такой аспект приведенного выше изречения, как знание бога о человеке:

ink 3h.t ikr.t ʕpr.t rh.t ntr rn.s rh.t ntr rn.s pw rh.t.s ntr rn.s
ink im3h.wt hr nb.s

“Я – *ах* совершенная, обеспеченная, чье имя знает бог, чье имя знает бог – это та, кого и чье имя знает бог. Я – почтенная при господине моем”.

Как уже отмечалось, на уровне “терминологии” эти ремарки сохраняют связь письменной традиции с устной – “заклинание” (*r*) записывается иероглифом, изображающим рот¹¹. В Текстах пирамид встречается и другое обозначение “изречения”, характерное для монументального дискурса – *dd-mdw*.

Впервые это словосочетание встречается на фрагментах рельефов из святилища Джосера в Гелиополе [Kahl 1994, 384, 710]¹².

¹¹ Ср. комментарий Н. Биллинга к РТ 473: «основной мотив РТ 473 с точки зрения повторяемости – “*ах* с наполненным ртом” (*r ʕpr*). Говорится, что Пепи нашел в горизонте “*ахов* с наполненными ртами” (Руг. 930a, с, 937f), также как и он является “*ахом* с наполненным ртом” (Руг. 930f), который в конце изречения по причине такой способности или состояния восседает среди них и “правит (*wḏ mdw*) каждым *ахом* с наполненным ртом” (Руг. 938b,d). *Ахи* в этом случае могут быть связаны со Спутниками Хора, которые в изречении РТ 471 изрекают заклинания водительства и восхождения, поскольку трудно не распознать двойное значение в омонимии “рта” и “заклинания”» [Billing 2018, 327].

¹² Фотографии рельефов (S. 2671/13; S. 2671/18; S. 2671/19; S. 2671/20; S. 2671/27; S. 2671/29) и библиография доступны на сайте Египетского музея в Турине: <https://collezioni.museoegizio.it/>. См. также реконструкцию, перевод и комментарий в [Morenz, Schorch 2007, 30–39, 47]. В статье из этой коллективной монографии Л. Моренц переводит

Они включают две “зоны”: изображения фигур божеств с подписью “дающий жизнь, крепость, власть и радость вечно”, которые разделяются пятью столбцами иероглифов, передающих прямую речь божеств. Начало первого столбца не сохранилось ни в одном фрагменте, во всех остальных в начале столбца достаточно уверенно реконструируется *dd-mdw*. Столбцы передают коллективную речь богов (1 л. мн. ч.), а не каждого в отдельности: “даем мы ему жизнь всякую, что при нас” (столбец 2). Это дает исследователям основания полагать, что целая композиция могла состоять из персонажей гелиопольской девятки или аналогичного божественного собрания [Morenz 2002, 147; Bußmann 2009, 175], хотя сохранившихся изображений богов и их “высказываний” меньше.

В контексте настоящего исследования хочется отметить два момента. Во-первых, взаимное дополнение изображения божества с подписью и выделенной в отдельную зону прямой речи божеств, вводимой формулой *dd-mdw*. Во-вторых, в пятом столбце за *dd-mdw* следует фраза “в вещи всякой, которую он пожелал” — это явно окончание высказывания, начатого в предыдущем столбце, вероятнее всего “вознаграждаем мы его за это...”. В таком случае уже здесь мы видим формулу *dd-mdw* выступающей в качестве обрамления текста, а не только в качестве маркера начала высказывания. Начиная с пирамиды Тети, такое обрамление встречается и в Текстах пирамид и продолжится в Текстах саркофагов. Таким образом, сама формула *dd-mdw* маркирует скорее определенный жанр “сакрального дискурса”, нежели структурную единицу текста.

Другим элементом паратекста, характерного именно для Текстов пирамид, является маркер конца изречения, который, как правило, не приходился на конец столбца, так что изречения разделялись горизонтальной чертой. Таким образом отдельные изречения при переносе на стену оказывались заключенными в

божественную речь в 1 л. ед. ч., хотя в работе 2002 г. подчеркивает, что коллегиальность богов отмечена и суффиксом *-n* 1 л. мн. ч. во втором столбце в формах *ʕnh/wʕs nb hr.n* [Morenz 2002, 150]. Нам представляется поэтому логичным рассматривать и первую форму как 1 л. мн. ч.: *rdi.n n.f ʕnh nb hr.n*.

своеобразные блоки. Начиная с пирамиды Тети, завершение изречения отмечалось не простой линией, а наподобие нижней части иероглифа *hw*t, изображавшего храм. В сакральной литературе слово *hw*t получило значение “глава” книги [Wb III, б]. Но здесь представляется уместным привести следующий комментарий А. С. Четверухина: «Сама основа *hw* в этом слове та же, что и у лексем “извещать, объявлять” и “пища”» [Тексты пирамид 2000, 207]¹³. Действительно, в Текстах пирамид фигурирует бог или два бога по имени *Hw*, которые “разделяются” на воплощение Слова и Пищи только по контексту.

Таким образом, “изречение” оказывается чрезвычайно интересной единицей, занимающей пограничное положение между изобразительностью и текстом. Это ограниченное пространство каменной поверхности, изображающее храм, содержит внутри иероглифы, именуемые по-египетски *mdw-ntr* – “слова бога” или просто *ntrw* – “божества” [Billing 2018, 12]. Реальный прототип этого “эпиграфического пространства” напрямую связан с произнесением созидательных изречений и обретением пищи – в сущности, это и есть основные задачи иероглифических надписей в пирамидах, как и росписей погребальных камер вельможеских гробниц.

Итак, Г. Хейс противопоставлял пространные и развитые паратекстуальные практики Книги мертвых тому, что дошло до нас от эпохи Древнего царства:

“На заре традиции заупокойной литературы <...> все было иначе <...> выбор конвенций, определяющих обширное отображение мемориальных текстов, должен был осуществляться одновременно с самим изобретением практики размещения их в этом контексте. И эти конвенции довольно просты. За исключением ритуальных объектов и действий в определенной группе текстов, паратекстуальные указания вроде обнаруживаемых в более поздние эпохи, практически не существуют” [Hays 2012, 3].

¹³ Авторы вступительной статьи к коллективной монографии “Was ist ein Text?” сопоставляют этот термин с арабским бейтом [Morenz, Schorch 2007, XI–XII], но учитывая гораздо более значительный объем этих “глав” в Текстах пирамид, а также функцию самих текстов, приведенная интерпретация А. С. Четверухина видится нам более убедительной.

Мы надеемся, что нам удалось показать, что хотя конвенции действительно были достаточно простыми, они могут быть поняты в рамках задач заупокойного культа, зафиксированных также и гробничными надписями соответствующей эпохи. Кроме того, хотя монументализация Текстов пирамид наверняка потребовала разнообразных инноваций, их создатели имели в своем распоряжении уже некоторые конвенции оформления монументальных текстов. Эти конвенции и являются паратекстом – тем, что особым образом оформляло архивный (или устный) текст, позволяя ему стать эффективным памятником заупокойной литературы – *Текстами пирамид*.

Представляется закономерным, что с течением времени египетская заупокойная литература трансформировалась и усложнялась. Помимо заглавий и комментариев, в Текстах саркофагов появляются и глоссы, комментирующие некоторые изречения. Относительная простота паратекстуальных практик Древнего царства может рассматриваться в этой перспективе как существенная характеристика, например, проявление традиции, еще не пережившей серьезных потрясений, переломов и утраты смыслов, а потому не нуждающейся в обширном комментарии.

СОКРАЩЕНИЯ

PT – *Allen J. P. A New Concordance of the Pyramid Texts: 6 vols.* Providence, 2013.

Wb – Erman A., Grapow H. (Eds.). *Wörterbuch der ägyptischen Sprache: 7 Vols.* Berlin. 1926–1971.

ЛИТЕРАТУРА

Женетт Ж. Фигуры. Работы по поэтике. В 2-х томах. Москва, 1998.

Тексты пирамид / под ред. А. С. Четверухина. Санкт-Петербург, 2000.

Allen J. P. The Ancient Egyptian Pyramid Texts. Atlanta (Georgia), 2015.

Allen J. P. A Grammar of the Ancient Egyptian Pyramid Texts. Vol. 1: Unis. Winona Lake, Indiana, 2017.

Allen T. G. Types of Rubrics in the Egyptian Book of the Dead // **Journal of the American Oriental Society.** 1936. Vol. 56, no. 2.

Aufrère S. H. Priestly Texts, Recensions, Rewritings and Paratexts in the Late Egyptian Period // **In the Second Degree.** Leiden – Boston, 2010.

Aufrère S. H. An Attempt to Classify Different Stages of Intertextuality in the Myth of Horus at Edfu // **Between Text and Text.** Bristol (CT, U.S.A.), 2013.

Barta W. **Aufbau und Bedeutung der altägyptischen Opferformel.** Glückstadt, 1968.

Billing N. **The Performative Structure: Ritualizing the Pyramid of Pepy I.** Leiden – Boston, 2018.

Birke D. Christ B. Paratext and Digitized Narrative: Mapping the Field // **Narrative.** 2013. Vol. 21, no. 1.

Breasted J. H. **Development of Religion and Thought in Ancient Egypt.** New York, 1912.

Bußmann R. **Die Provinztempel Ägyptens von der 0. bis zur 11. Dynastie (2 vols.): Archäologie und Geschichte einer gesellschaftlichen Institution zwischen Residenz und Provinz.** Leiden, 2009.

Coulon L. Rhétorique et stratégies du discours dans les formules funéraires: les innovations des Textes des Sarcophages // **D'un monde à l'autre: Textes des pyramides & Textes des sarcophages: actes de la table ronde internationale "Textes des pyramides versus Textes des sarcophages", IFAO, 24–26 septembre 2001.** Le Caire, 2004.

Edel E. **Untersuchungen zur Phraseologie der ägyptischen Inschriften des alten Reiches.** Berlin, 1944.

Edel E. **Altägyptische Grammatik.** Roma, 1955.

Faulkner R. **The Ancient Egyptian Pyramid Texts.** Oxford, 1969.

Fischer H. G. Some Early Monuments from Busiris, in the Egyptian Delta // **Metropolitan Museum Journal.** 1976. Vol. 11.

Genette G. **Paratexts: Thresholds of interpretation.** Cambridge, 1997.

Grimm A. Titel und Vermerke in den Pyramidentexten // **Studien zur Altägyptischen Kultur.** 1986. Bd. 13.

Hays H. M. The Organization of the Pyramid Texts: Typology and Disposition. Leiden – Boston, 2012.

Kahl J. Das System der ägyptischen Hieroglyphenschrift in der 0.–3. Dynastie. Wiesbaden, 1994.

Kloth N. Die (auto-) biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung. Hamburg, 2002.

Lapp G. Die Opferformel des Alten Reiches. Mainz am Rhein, 1986.

Morenz L. D. Die Götter und ihr Redetext: Die ältestbelegte Sakral-Monumentalisierung von Textlichkeit auf Fragmenten der Zeit des Djoser aus Heliopolis // 5. Ägyptologische Tempeltagung: Würzburg, 23–26 September 1999. Wiesbaden, 2002.

Morenz L. D., Schorch S. Was Ist ein Text?: Alttestamentliche, ägyptologische und altorientalistische Perspektiven. Berlin, 2007.

Régen I. Metatextuality and Efficiency in Ancient Egypt: Two Examples from the Priest Padiamenope's Tomb (Book of the Gates, TT 33, 2nd Hour) // On the Fringe of Commentary. Metatextuality in Ancient Near Eastern and Ancient Mediterranean Cultures. Leuven, 2014.

Ricci R. Thresholds of Interpretation on the Threshold of Change: Paratexts in Late 19th-century Javanese Manuscripts // Journal of Islamic Manuscripts. 2012. Vol. 3, no. 2.

Schenkel W. Die ägyptische Nominalbildungslehre und die Realität der hieroglyphischen Graphien der Sargtexte. Die Nominalbildungsklassen A I 5 und A I 6 // Lingua Aegyptia. 2005. Vol. 13.

Sethe K. H. Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten. Bd. 4. Glückstadt, 1939.

Sethe K. H. Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten. Bd. 5. Glückstadt, 1961.

Simpson W. K. Mastabas of the Western Cemetery, Part 1: Sekhemka (G 1029); Tjetu I (G 2001); Iasen (G 2196); Penmeru (G 2197); Hagy, Nefertjettet, and Herunefer (G 2352/53); Djaty, Tjetu II, and Nimesti (G 2337X, 2343, 2366). Boston, 1980.

Smith M. Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia. Oxford, 2017.

Stanitzek G. Texts and Paratexts in Media // Critical Inquiry. 2005. Vol. 32, no. 1.

Strudwick N. Texts from the Pyramid Age. Atlanta, 2005.

REFERENCES

Genette G. (1998), *Figury. Raboty po poetike*, Vol. 1–2, Izdatel'stvo im. Sabashnikovykh, Moscow. (In Russian).

Teksty piramid – Chetverukhin A. S. (ed.) (2000), *Teksty pyramid*, Zhurnal “Neva” & Letniy sad, Sankt-Peterburg.

Allen J. P. (2013), *A New Concordance of the Pyramid Texts: 5th and 6th Dynasty*, Vol. 1–6, Brown University, Providence. (= PT).

Allen J. P. (2015), *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, 2nd Ed., SBL Press, Atlanta, Georgia.

Allen J. P. (2017), *A Grammar of the Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Vol. 1: Unis, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.

Allen T. G. (1936), “Types of Rubrics in the Egyptian Book of the Dead”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 56 (2), pp. 145–54.

Aufrère S. H. (2010), “Priestly Texts, Recensions, Rewritings and Paratexts in the Late Egyptian Period”, Bauks B., Horowitz W. and Lange A. (eds.), *In the Second Degree*, Vandenhoeck & Ruprecht, Leiden and Boston, pp. 159–80.

Aufrère S. H. (2013), “An Attempt to Classify Different Stages of Intertextuality in the Myth of Horus at Edfu”, *Between Text and Text*, Bristol, CT, U.S.A., pp. 133–53.

Barta W. (1968), *Aufbau und Bedeutung der altägyptischen Opferformel*, Ägyptologische Forschungen, Bd. 24, J. J. Augustin, Glückstadt.

Billing N. (2018), *The Performative Structure: Ritualizing the Pyramid of Pepy I*, Brill, Leiden and Boston.

Birke D. and Christ B. (2013), “Paratext and Digitized Narrative: Mapping the Field”, *Narrative*, Vol. 21 (1), pp. 65–87.

Breasted J. H. (1912), *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*, Charles Scribner's Sons, New York.

Bußmann R. (2009), *Die Provinztempel Ägyptens von der 0. bis zur 11. Dynastie. Archäologie und Geschichte einer gesellschaftli-*

chen Institution zwischen Residenz und Provinz, Bd. 1–2, Brill, Leiden and Boston.

Coulon L. (2004), “Rhétorique et stratégies du discours dans les formules funéraires: les innovations des Textes des Sarcophages”, *D'un monde à l'autre: Textes des pyramides & Textes des sarcophages: actes de la table ronde internationale “Textes des pyramides versus Textes des sarcophages”, IFAO, 24–26 septembre 2001*, Le Caire, pp. 119–42.

Edel E. (1944), *Untersuchungen zur Phraseologie der ägyptischen Inschriften des alten Reiches*, Mitteilungen des Deutschen Instituts für ägyptische Altertumskunde in Kairo, Bd. 13, Berlin.

Edel E. (1955), *Altägyptische Grammatik*, Bd. 1–2, Pontificium Institutum Biblicum, Roma.

Erman A. and Grapow H. (eds.) (1926–1971), *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, Bd. 1–7, Berlin. (= Wb.).

Faulkner R. (1969), *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Clarendon Press, Oxford.

Fischer H. G. (1976), “Some Early Monuments from Busiris, in the Egyptian Delta”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 11, pp. 5–24.

Genette G. (1997), *Paratexts: Thresholds of interpretation*, Cambridge University Press, Cambridge.

Grimm A. (1986), “Titel und Vermerke in den Pyramidentexten”, *Studien zur Altägyptischen Kultur*, Bd. 13, pp. 99–106.

Hays H. M. (2012), *The Organization of the Pyramid Texts: Typology and Disposition*, Vol. 1–2, Brill, Leiden and Boston.

Kahl J. (1994), *Das System der ägyptischen Hieroglyphenschrift in der 0.–3. Dynastie*, Harrassowitz, Wiesbaden.

Kloth N. (2002), *Die (auto-) biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung*, Buske Verlag, Hamburg.

Lapp G. (1986), *Die Opferformel des Alten Reiches*, von Zabern, Mainz am Rhein.

Morenz L. D. (2002), “Die Götter und ihr Redetext: Die ältest-belegte Sakral-Monumentalisierung von Textlichkeit auf Fragmenten der Zeit des Djoser aus Heliopolis”, *5. Ägyptologische Tempeltagung: Würzburg, 23–26 September 1999*, Wiesbaden, pp. 137–58.

Morenz L. D. and Schorch, S. (2007), *Was Ist ein Text?: Alttestamentliche, ägyptologische und altorientalistische Perspektiven*, de Gruyter, Berlin.

Régen I. (2014), “Metatextuality and Efficiency in Ancient Egypt: Two Examples from the Priest Padiamenope’s Tomb (Book of the Gates, TT 33, 2nd Hour)”, *On the Fringe of Commentary. Metatextuality in Ancient Near Eastern and Ancient Mediterranean Cultures*, Leuven, pp. 259–71.

Ricci R. (2012), “Thresholds of Interpretation on the Threshold of Change: Paratexts in Late 19th-century Javanese Manuscripts”, *Journal of Islamic Manuscripts*, Vol. 3 (2), pp. 185–210.

Schenkel W. (2005), “Die ägyptische Nominalbildungslehre und die Realität der hieroglyphischen Graphien der Sargtexte. Die Nominalbildungsklassen A I 5 und A I 6”, *Lingua Aegyptia*, Vol. 13, pp. 141–71.

Sethe K. H. (1939), *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten*, Bd. 4, Verlag J. J. Augustin, Glückstadt.

Sethe K. H. (1961), *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten*, Bd. 5, Verlag J. J. Augustin, Glückstadt.

Simpson W. K. (1980), *Mastabas of the Western Cemetery, Part 1: Sekhemka (G 1029); Tjetu I (G 2001); Iasen (G 2196); Penmeru (G 2197); Hagy, Nefertjentet, and Herunefer (G 2352/53); Djaty, Tjetu II, and Nimesti (G 2337X, 2343, 2366)*, Giza Mastabas, 4, Museum of Fine Arts, Boston.

Smith M. (2017), *Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*, Oxford University Press, Oxford.

Stanitzek G. (2005), “Texts and Paratexts in Media”, *Critical Inquiry*, Vol. 32 (1), pp. 27–42.

Strudwick N. (2005), *Texts from the Pyramid Age*, Writings from the Ancient World, 16, Society of Biblical Literature, Atlanta.

Є. В. Александрова

ДО ПИТАННЯ ПРО ПАРАТЕКСТ У ТЕКСТАХ ПІРАМІД

Рубрики та глоси, що є яскравою особливістю єгипетської заупокійної літератури, давно привертають увагу дослідників. В останні десятиріччя цей аспект єгипетської сакральної літератури розглядається і у

світлі категорії паратексту, введеної Ж. Женеттом. Щоправда, Тексти пірамід значно менш багаті паратекстуальними коментарями порівняно з пізнішими пам'ятками – найбільш впізнаваними в них є “прагматичні” ремарки, які стосуються нюансів виконання жертвовного культу. Це призводить до своєрідного методологічного парадоксу в роботі Г. Хейса “The organization of the Pyramid Texts: typology and disposition”. Фактично, слідом за Ж. Женеттом, Г. Хейс визнає ключову роль паратексту в розумінні пам'ятника, але змушений констатувати його відсутність. У пропонованій статті ми плануємо показати, що, віддаючи перевагу більш розлогим заголовкам і коментарям наступних епох, Г. Хейс недооцінює, з одного боку, потенціал сучасних Текстам пірамід свідчень, а з іншого – трансформацію традиції і формування нових паратекстуальних практик у наступні епохи. У нашому дослідженні добре відомі зразки рубрик із Текстів пірамід (з РТ 456, 471, 525, 528, 561с) розглядаються не у зв'язку з подальшою традицією заупокійної літератури, а в своєму текстовому оточенні та в зіставленні із сучасними пірамідам текстами. Крім того, фрагменти рельєфів Джосера з Геліополя, що вперше зафіксували формулу *dd-mdw*, розглядаються як свідчення існування конвенцій оформлення монументальних текстів задовго до створення Текстів пірамід.

Ключові слова: Тексти пірамід, паратекст, монументальний дискурс, транстекстуальність

Е. В. Александрова

К ВОПРОСУ О ПАРАТЕКСТЕ В ТЕКСТАХ ПИРАМИД

Рубрики и глоссы, будучи яркой особенностью египетской заупокійной литературы, давно привлекают внимание исследователей. В последние десятилетия этот аспект египетской сакральной литературы рассматривается и в свете категории паратекста, введенной Ж. Женеттом. Правда, Тексты пирамид значительно менее богаты паратекстуальными комментариями по сравнению с более поздними памятниками – наиболее узнаваемыми в них являются “прагматические” ремарки, относящиеся к нюансам исполнения жертвенного культа. Это приводит к своеобразному методологическому парадоксу в работе Г. Хейса “The organization of the Pyramid Texts: typology and disposition”. Фактически, вслед за Ж. Женеттом, Г. Хейс признает ключевую роль паратекста в понимании памятника, но вынужден констатировать его отсутствие. В данной статье мы планируем показать, что, отдавая предпочтение более пространным заголовкам и комментариям последующих эпох, Г. Хейс

недооценивает, с одной стороны, потенциал современных Текстам пирамид свидетельств, а с другой – трансформацию традиции и формирование новых паратекстуальных практик в последующие эпохи. В данном исследовании хорошо известные образцы рубрик из Текстов пирамид (из РТ 456, 471, 525, 528, 561С) рассматриваются не в связи с последующей традицией заупокойной литературы, а в своем текстовом окружении и в сопоставлении с современными пирамидам текстами. Кроме того, фрагменты рельефов Джосера из Гелиополя, впервые зафиксировавшие формулу *dd-mdw*, рассматриваются как свидетельство существования конвенций оформления монументальных текстов задолго до создания Текстов пирамид.

Ключевые слова: Тексты пирамид, паратекст, монументальный дискурс, транстекстуальность

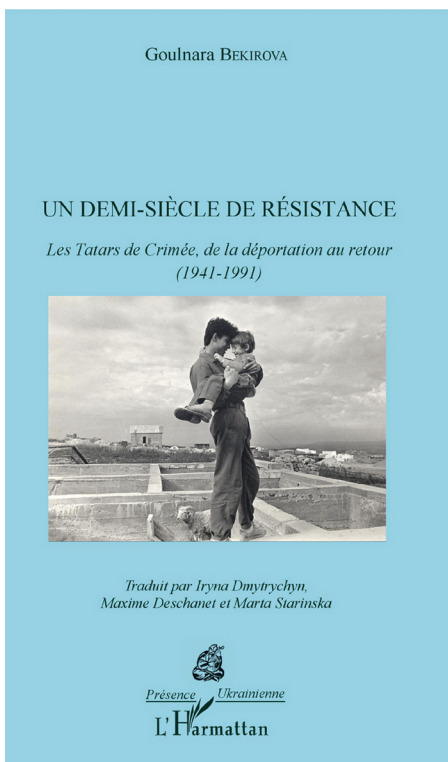
Стаття надійшла до редакції 03.01.2019

Рецензії

Goulmara Bekirova. Un demi siècle de résistance. Les Tatars de Crimée: De la déportation au retour (1941–1991). Paris: L'Harmattan, 2018. 244 p. Переклали Ірина Дмитришин, Максим Дешане, Марта Старінська.

Нещодавно французькою мовою у відомому паризькому видавництві “L’Harmattan” у серії “Українська присутність” вийшла книжка “Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991). Нарис політичної історії”, що належить перу Гульмари Бекірової, відомої в Україні правозахисниці, історика і журналістки.

Відкривається книга вступним словом “До французьких читачів”, автором якого є колишній Посол Французької Республіки в Україні Жак Фор. Слово це має важливе значення, бо відразу показує політичне значення історичних подій, про які йдеться у книзі

Г. Бекірової, і їх пов'язаність із тим, що відбувається в Криму і на Сході України сьогодні. Він чітко заявляє про брехливість нав'язуваних росіянами тез, що Крим “всегда был русским”, що кримські татари були колаборантами під час Другої світової війни і тому зазнали колективного покарання. Посилаючись на офіційні статистичні дані, пан Посол переконливо показав участь кримськотатарського народу у війні проти нацистів на фронтах і в партизанських загонах на кримській землі. Наголосив також, що РФ порушила всі підписані нею з Україною договори щодо суверенітету і територіальної цілісності нашої держави.

Передмову до книги написав депутат Верховної Ради України Мустафа Джемільов, у якій назвав ставлення советського уряду до “покараних народів” “безпрецедентною в історії зрадою урядом свого власного народу”, бо насправді депортували цивільних жителів, тоді як чоловіки їхні захищали державу на фронтах. “Послів'я” належить ще одному чільному представникові кримськотатарського визвольного руху, голові Меджлису кримськотатарського народу, депутатів Верховної Ради України Рефату Чубарову. Він знайомить з останніми подіями, що відбуваються в окупованому Криму: дискримінація і грабунок майна татарського населення, арешти, наступ на права людини і свободу релігії. Це не може не стурбувати французів, які ще пам'ятають роки нацистської окупації. “Післяслово”, побудоване на фактах і сповнене особистих емоцій автора, доносить до мільйонів французів правду про ще одну трагедію кримськотатарського народу, яка розгортається на наших очах і про яку вони не можуть дізнатися з кремлівських пропагандистських джерел.

Рефат Чубаров цілком справедливо відзначив роль Народного руху України в підтримці законних прав кримських татар на автономію і критично оцінив дії та поведінку українського уряду в справі відновлення прав кримських татар під час і після їхнього повернення з депортації. Така об'єктивність підвищує вартість цієї книги, і зокрема в очах французьких читачів.

Книга складається із шести розділів, які поступово, хронологічно показують драматичну історію кримськотатарського народу, його страждань і боротьби за відновлення справедливості у XX столітті і в наші дні.

Книга буде корисною і цікавою не тільки для французьких політологів, а й звичайних читачів-любителів, котрі цікавляться політичними питаннями, особливо що стосується ССРСР, бо об'єктивної інформації щодо Криму, ні про його історію, ні про боротьбу кримських татар за свою ідентичність і свободу проти советського режиму не було. Французи читали про Кримський півострів хіба що в подорожніх записках іноземних мандрівників XIX століття. Єдиний епізод, який перебував у пам'яті населення Франції, – це була переможна Кримська війна 1853–1856 рр. Інша інформація якщо й з'являлася, була, як і тепер, з російських джерел, на базі відомої доповіді проф. Б. Рибаківа 1952 р., де Кримська держава шельмувалася як “разбойничье гнездо”.

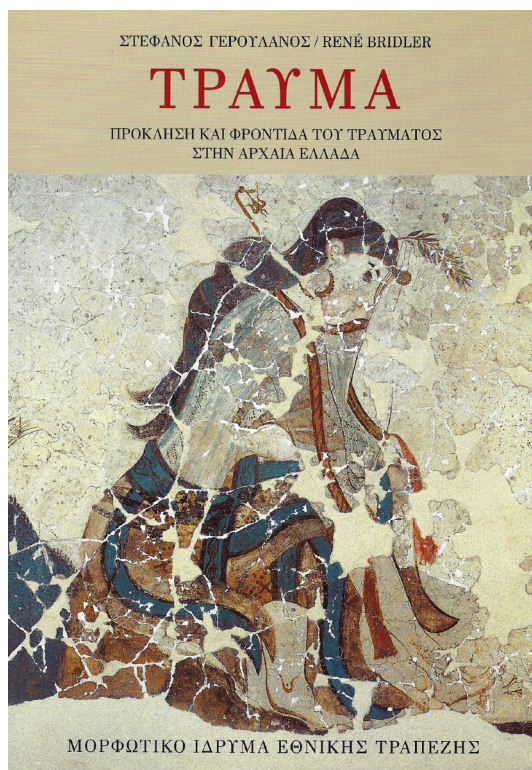
У книзі йдеться і про замовчувану розповідь О. Аджубея про приєднання Криму до Української РСР у повній відповідності до законів ССРСР того часу, і про діяльність акад. А. Сахарова та виступи ген. П. Григоренка на підтримку прав кримськотатарського народу на повернення на свою батьківщину в Крим. Останні розділи нагадують хроніку опору – описуються жорстокі репресії проти діячів кримськотатарського визвольного руху з досить детальним викладом процесів і фальшивих судів над правозахисниками, котрі посміли виступити проти режиму на захист прав кримських татар. Мустафа Джемільов п'ять разів притягався за надуманими звинуваченнями до суду. Таку інформацію буде корисно знати французьким громадянам, багато з яких уявляють Росію за книгами літературних класиків XIX ст.

Книга закінчується матеріалом про підготовку першого Курултаю кримського народу і подію особливої історичної ваги в житті кримськотатарського народу – розвал ССРСР, після чого настав новий етап його трагічної історії.

Ю. М. Кочубей

Інститут східознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

Στέφανος Γερούλανος & René Bridler: *Τραῦμα: Πρόκληση και Φροντίδα τοῦ Τραύματος στην Αρχαία Ἑλλάδα* [Stephanos Geroulanos & René Bridler: *Wund-Entstehung und Wund-Pflege im antiken Griechenland*], Ἀθήνα / Athens 1998, Ἐκδόσεις Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς / Publications of the Educational Foundation of the Bank of Hellas (μετάφραση / translation: Αἰμίλιος Δ. Μαυρουδῆς & Ἀγγελικὴ Δεληκάρη), pp. 212, ISBN 960-250-155-3.

Prof. Dr Stephanos Geroulanos, MD, and Dr René Bridler, MD, present in their short but quite outstanding book an original study concerning the wounds in Antiquity, their various causes and their curing methods. In the course of several years this is the first book I am reviewing without any *errata*. Its Hellenic translation end edition is excellent, following high standards that somebody can meet only rarely in modern Greece. Human pain and the wounds that have been tormenting Humanity since the early rise of civilization are dealt with in an effi-

cient and breath-taking manner. It is a book that strikes the reader surprisingly good, mainly because of the following reasons: **(i)** it is a rigorous study of the theme, presented in an absolutely scientific but at the same time comprehensible way; **(ii)** the text is short though very rich in information, comparisons and conclusions, and can be

read very pleasantly by the reader; (iii) it presents us with a plethora of perfect-quality photos and illustrations, showing clearly examples of wounds of any kind, as well as their cures and healing methods, since the early Hellenic Antiquity, down to the Byzantine Era. The text abounds in citations from ancient medicinal – mainly Hippocratic – sources, as well as from references to Homer's works and other authors' works that describe wounds and their treatment. It also has some notes that have been put as endnotes. It must be pointed out that everywhere through the text there are many references to the illustrations that help the reader to comprehend the various medical issues, being at the same time strong proofs for the opinions of the authors and their explanations and comparisons. The only thing that such a charming edition lacks is an Index (*nomina*, *notabilia*, & c.) at the end and we do hope to see it in a forthcoming re-publication.

Prof. Dr Geroulanos is well-known not only as a renowned heart-surgeon, but also as an erudite Historian of Medicine and a great lover of Archaeology and especially Numismatics. He would be the perfect definition of what the ancient Hellenic term *ιατροφιλόσοφος* means. Dr René Bridler is also not only a former PhD student of Prof. Geroulanos, but also an outstanding psychiatrist and a Historian of Medicine, directing the University Psychiatric Clinic in Zürich. Their fruitful collaboration has given this excellent study concerning the History of Ancient Hellenic Medicine that has been translated from the original German edition into the modern Hellenic language and was published under the auspices of the esteemed Educational Foundation of the National Bank of Hellas (MIET).

The contents of this monograph are as follows: The book starts with a well-written and concise Preface by the late Director of the Archaeological Museum of Athens, Dr N. Gialourēs, a colleague whose virtues, love for ancient Egypt, character and scholarship are difficult to be found nowadays. Follows a Prologue to the Hellenic edition written by Prof. Geroulanos himself. Then a brief Acknowledgements' Section comes (co-written by both authors), followed by a Preface to the German edition, written by another outstanding Historian of Medicine, Emeritus Prof. Dr H. M. Kölbing (Zürich). The book starts actually with an Introduction. Chapter I examines the poly-prismatic role of Medicine in ancient Hellas, the main sources and its achievements. Chapter II deals with Surgery in ancient Hellas, as well

as with the wound-curing branch of Medicine. Chapter III consists of the main *Kernel* of this book and refers to the wounds in ancient Hellas, their causes, their treatment and the healing methods used to cure them; it is divided in the following six sub-sections: wounds and traumas due to athletic activities and practice; war traumas; death and its implications; suicides and their implications; wounds and hurts due to animals; accidents and their implications. Chapter IV treats the issue of medical help (i.e.: the antique *First Aids*) in ancient Hellas, being based mainly on the Hippocratic *forma mentis* (we do note that Prof. Geroulanos is the founder and Director of the International Hippocratic Foundation, based at the Island of Kōs and a fervent follower of the Hippocratic ideals of Medical Deontology, as well as a Principal and Founding Member of the Hellenic Institute of Egyptology); in this chapter the treatment, curing and healing of traumas are dealt with. Chapter V is the final (very short) chapter of the present book, presenting us with a summary plus the conclusions of the whole study. Follow the Endnotes together with a Select Bibliography. The last part of the book, being almost 50 % of its whole volume is the extremely useful – as we have already stated – part of Illustrations, each and every one of them accompanied by a very explanatory caption, finally closing the book with an additional Section of photos' credits.

This book is a very successful study that *must* be read not only by all those who are concerned with the History of Medicine, but also by lay-people and Archaeologists and Egyptologists alike. However, it should also mainly be read by *all* modern medical doctors in Greece. This book, in the limited space of approximately 200 pages, examines the issue of traumas in ancient Hellas in a very concise, methodical and scholarly way. Both the authors of this book deserve our sincere congratulations, as well as both translators for their good work.

Alicia Maravelia
Hellenic Institute of Egyptology & People's University of Athens

ЗМІСТ

Історія

Зелінський А. Л.

“Захоплення” Кілікії Селевком І:
перегляд датування 3

Maravelia A.

The Conception of the *Cosmic Egg* (*Swḥt*)
in the Ancient Egyptian and in the Orphic Cosmvision 25

Джерелознавство та історіографія

Новак Б. С.

Образ Грузії на сторінках
“Українського історичного журналу”
в післясталінську добу 53

Тарасенко М. О.

Кришка саркофагу єгипетської жриці XXV династії
(НКПІКЗ КПЛ-Арх-829) 69

Haladaj D.

Back of Crocodile!
Spells 31–42 of the Book of the Dead in iconography of Late
Third Intermediate Period *krsw* coffins from Thebes 101

Мови та літератури

Александрова Е. В.

К вопросу о паратексте в Текстах пирамид 123

Наукове життя

Рецензії 147

CONTENTS

History

Zelinskyi A.

- “Capture” of Cilicia by Seleucus I:
revision of dating 3

Maravelia A.

- The Conception of the *Cosmic Egg* (*Swḥt*)
in the Ancient Egyptian and in the Orphic Cosmovision 25

Source-Critical Studies and Historiography

Novak B.

- The image of Georgia on the pages
of the “Ukrainian Historical Journal”
in Post-Stalin Period 53

Tarasenko M.

- Coffin lid of the Egyptian Priestess of the 25th Dynasty
(NKPHCP Kpl-Arch-829) 69

Haladaj D.

- Back off Crocodile!
Spells 31–42 of the *Book of the Dead* in iconography of Late
Third Intermediate Period *ḳrsw* coffins from Thebes 101

Languages and Literatures

Alexandrova E.

- On the Paratext in the Pyramid Texts 123

Scholarly Life

- Reviews* 147

Підписано до друку 19.06.2019. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 9,07. Наклад 50 прим. Зам. № 08.

Друк ФОП Панькова А. С.
вул. Симона Петлюри, 30а,

м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл., 32302

Тел./факс: (03849) 3-90-06, моб. (067) 381-29-43

e-mail: aksiomaprint@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6561 від 28.12.2018 р.

